

La represa de l'ensenyament del català durant el tardofranquisme: els cursos i els exàmens de la Diputació de Barcelona (1967–75)

Daniel Casals i Martorell (Bellaterra)

Summary: This article intends to reconstruct and analyse the initiative undertaken by the Barcelona Provincial Council in the final years of the Franco dictatorship to re-introduce the teaching of Catalan language at the educational centres associated with it and at the public library network. Covering the period from the inception of this initiative in 1967 to the beginning of the transition to democratic government in Spain in 1975, this study examines the structure and content of these language course, their bibliographic sources, the testing and teaching methodologies applied and the teaching staff employed, as well as the public response to the initiative, the evolution of enrolment and the implementation of the program throughout the province. The results of this research show that, despite the persistence of a political regime that had stripped Catalan of its official status and banned its use, public institutions within Catalonia were in fact able to resume the teaching and testing of Catalan, albeit outside the official curricula. Indeed, the initiative was warmly welcomed, and its progressive implementation across the territory led to the creation of a body of skilled teachers of Catalan, a language that the population had not been able to learn at school since 1939.¹

Keywords: Catalan, language teaching, Barcelona Provincial Council, Francoism, social spread, standardisation ■

Received: 23-03-2017 · Accepted: 22-10-2017

-
- 1 Aquest article s'ha beneficiat de l'ajut concedit al projecte de recerca I+D FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE), finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad, i s'emmarca en una línia del Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona (2017 SGR 1696), finançat per la Generalitat de Catalunya. Agraïm a Neus Faura i Georgina Jordana que hagin llegit una primera versió de l'article i que hi hagin fet observacions, i a Antoni Durà que ens hagi assessorat en qüestions de geografia i cartografia.

Zeitschrift für Katalanistik 31 (2018), 247–286
ISSN 0932-2221 · eISSN 2199-7276

<https://doi.org/10.46586/ZfK.2018.247-286>

■ 1 Objecte d'estudi, objectiu i marc de la recerca

L'any 1967 la Diputació de Barcelona va aprovar la programació de cursos i d'exàmens de llengua catalana, activitats que es van estendre fins al 1982. Aquesta iniciativa presenta dues etapes cronològiques clarament diferenciades si tenim en compte la situació sociopolítica de Catalunya i la legalitat que emparava el català. La primera abasta els darrers anys de la dictadura, entre 1967 i 1975, i la segona, la Transició a la democràcia, de 1975 a 1982.

L'objecte d'estudi d'aquesta investigació el constitueixen els cursos i exàmens de llengua catalana que la Diputació de Barcelona va promoure i programar durant el primer període. I l'objectiu d'aquest article és reconstruir i analitzar aquesta iniciativa pública, durant el període comprès entre 1967 i 1975, per a la recuperació de l'ensenyament del català. Aleshores aquest idioma era víctima d'un marc legal i polític desfavorable que, des de 1938, l'havia apartat dels àmbits formals i que dificultava la programació d'activitats com les esmentades. En canvi, a la segona etapa se'n va començar a construir un que pretenia la protecció i normalització de la llengua catalana.

Per dur a terme l'esmentat objectiu, aquest article s'estructura en cinc apartats. Després del primer, en què se n'exposen l'objecte d'estudi, l'objectiu, el mètode, els antecedents i un marc teòric, el lector trobarà, com a segon apartat, una contextualització històrica centrada en la prohibició franquista establerta el 1938 d'ensenyar la llengua catalana a l'escola i d'usar-la públicament, i en els intents posteriors per recuperar-ne l'ensenyament. El bloc nuclear de la recerca està integrat pels apartats tercer i quart. El tercer s'aproxima descriptivament i analíticament a les accions per a l'extensió de l'idioma que va posar en marxa l'esmentada diputació el 1967: fonaments de la decisió, implantació territorial, nombre d'inscrits, professorat, directrius metodològiques, nivells i contingut, i recomanacions bibliogràfiques. El quart apartat analitza els exàmens, oficiosos i oficials, de coneixements que aquesta administració va instaurar paral·lelament a les classes. Tanca l'article un cinquè apartat de conclusions.

Quant a la metodologia, hem localitzat, consultat i buidat els expedients referents a l'objecte d'estudi conservats a l'Arxiu General de la Diputació de Barcelona, en diferents biblioteques populars de la circumscripció de Barcelona, a la Fundació Antiga Caixa de Sabadell, i a la Biblioteca de Catalunya. Així mateix, hem obtingut informació d'aquesta activitat a les memòries anuals de la institució promotora i a l'*Anuario de la Biblioteca Central de Cataluña y de las Populares y Especiales de Barcelona* corresponents al període comprès entre 1966 i 1975. Ha estat possible també d'obtenir el

testimoni de persones relacionades amb l'activitat objecte d'estudi, sigui com a organitzadors, com a bibliotecàries, com a docents o com a alumnes.²

Aquesta investigació s'emmarca en la disciplina de la història de la llengua, més concretament en la història externa o social de la llengua, que es distingeix de la història interna o gramàtica històrica (Brunot, 1905; Nadal, 1992). La primera s'ocupa del context que envolta temporalment l'idioma i la segona se centra en l'evolució del sistema mateix. En el marc filològic, ambdues disciplines estan unides perquè la llengua no es concep d'una manera aïllada, sinó en ús dins de la societat, i perquè els canvis que es donen, històricament, en el sistema lingüístic s'expliquen també per fets contextuals. Considerada com una part de la història general, la història externa de la llengua s'ocupa de l'estudi dels fets polítics, socials i culturals que envolten el sistema lingüístic i que hi provoquen el canvi.

En aquest marc, l'objecte d'estudi de la recerca que plantejem –l'ensenyament del català promogut per la Diputació de Barcelona durant el tardofranquisme– és un fet social que reuneix les tres dimensions suara dites: política, social i cultural. En primer lloc, és polític perquè les classes van ser concebudes com una mesura de planificació lingüística que concretava la política d'una administració pública. Aquest fet, però, presentava força més complexitat atès que l'esmentada iniciativa es va impulsar en el context d'un règim dictatorial que havia vetat l'entrada de la mateixa llengua al sistema educatiu general i que, sobretot durant els primers anys, n'havia perseguit el conreu i les persones que l'empraven. En segon lloc, l'objecte d'estudi té també una dimensió social: va representar l'augment d'una oferta –liderada fins aleshores per la societat civil– que donava resposta al clam d'una part de la població d'aprendre l'idioma (Casals, 2016), que era sensible amb la realitat sociolingüística del país i que, com a resultat, eixamplaria la base social capacitada per parlar-la i per escriure-la. En tercer lloc, la iniciativa de la Diputació de Barcelona tenia caràcter cultural perquè tornava a donar coneixements de català a la població interessada, pas previ perquè hi estigués formada (és a dir, que l'entengués, la parlés, la llegís i l'escrivís), perquè pogués conrear-la, perquè se n'eixamplessin els usos formals i perquè la producció i el consum cultural en aquest idioma augmentessin.

2 Agraïm el testimoni de Neus Faura, M. Carme Illa, Maria Antònia Mota i Jaume, Núria i Ricard Rafecas sobre l'episodi objecte d'estudi. Dono les gràcies a Elisabet Balaguer, Leonilda Boixader, Olga Cebollada, Mercè Comas, Ester Corbera, Núria del Campo, Maribel Giner, Montserrat López, Míriam Olivella, Maria Oriola, Salut Pardellans, Montserrat Pumareta, Míriam Sáez i Josefina Solà per facilitar-me l'accés la documentació objecte d'estudi.

L'estudi que duem a terme entronca també amb la teoria de l'estandardització lingüística en el marc de l'ecologia de les llengües, que té en compte la llengua en la societat i no d'una manera aïllada. Centrant-nos en el model proposat per Einar Haugen (1972 i 1983), la consecució de la varietat estàndard d'una llengua minoritzada passa per quatre fases. La primera preveu la *selecció* dels geolectes que n'han de ser la base i la segona s'ocupa de la *codificació*, és a dir, de fixar-ne l'ortografia, l'ortoèpia, la gramàtica i el lèxic. La tercera etapa inclou l'*extensió de l'ús i del coneixement* (o *vehiculació*), en la qual, després que el poder polític hagi decidit implantar la varietat codificada en diferents àmbits d'ús nuclears —administració, mitjans de comunicació i escola, etc.—, els agents socials n'estenen el coneixement. Per fer aquesta feina, hi és essencial el bastiment d'un cos de mestres i professors que estigui capacitat per dur a terme l'ensenyament de la llengua, però també hi poden ajudar els intel·lectuals i els professionals dels mitjans de comunicació, entre altres actors culturals i socials. En èpoques de prohibició, aquesta feina és més lenta que no pas en aquelles en què la llengua objecte d'extensió és oficial o està protegida. En aquest sentit, els cursos de la Diputació de Barcelona van ser una mesura de planificació lingüística encaminada a estendre socialment el coneixement del català i a formar un col·lectiu de docents aptes per transmetre-la. El procés d'estandardització es completa amb l'etapa quarta, o *elaboració funcional*, en la qual es construeixen els diferents estils associats als àmbits en què l'estàndard s'ha implantat.

Quant a l'estat dels estudis sobre les activitats de recuperació de la cultura i de la llengua catalana durant el franquisme, a continuació en farem un repàs succint. Una línia de recerca ha abordat la difusió de la normativa, a partir de la dècada dels anys seixanta del segle XX, en publicacions periòdiques (Solà, 1977; Munté, 1996; Casals, 2007, i Casals & Faura, 2012 i 2015) i en emissions radiofòniques (Casanova, 2000; Casals, 2006; Sánchez Pantoja & Pitarch, 2009; Casals & Massanell, 2018). Així mateix, s'ha apuntat l'acció a favor de l'ensenyament l'idioma que va dur a terme la Junta Assessora per als Estudis de Català (JAEC) d'Òmnium Cultural (Faulí, 2005). Centrant-nos en la Diputació de Barcelona, es va donar notícia de la decisió que motiva aquest treball (Vallverdú, 1968 [1975]: 93–94) i, en aquest marc, ha estat remarcada la funció socialitzadora de les biblioteques populars en relació amb l'objecte d'estudi (Estivill, 2013).

La majoria dels cursos objecte d'estudi es va poder fer gràcies a la infraestructura de les biblioteques populars. La Mancomunitat de Catalunya havia posat en marxa, des de 1918, la creació d'una xarxa de biblioteques

que va anar creixent i que durant el període de la Generalitat republicana, el 1938, havia arribat a vint-i-dues, adscrites al Servei de Biblioteques Populars, comandat per Jordi Rubió i Balaguer (Estivill, 2013). Un cop acabada la Guerra civil, es van recuperar les diputacions provincials, que van assumir competències en matèria d'infraestructures, agricultura, beneficència, educació i cultura (Diputació de Barcelona, 1965 i 1972). Dins de les seves atribucions, s'hi van encabir les biblioteques que fins aleshores havien format part de la Generalitat de Catalunya (Estivill, 2013).³ Durant el primer franquisme el nombre de biblioteques va evolucionar d'una manera discreta. Es va disposar de tretze centres nous entre 1957 i 1966, i en el període objecte d'estudi (1967–75) van arribar a quaranta-tres, a més d'un bibliobús (Estivill, 2013).

Estivill (2013) ha estudiat el paper de les biblioteques de la Diputació de Barcelona com a centres de socialització que, durant el darrer franquisme, van desenvolupar un conjunt d'activitats culturals diverses com ara recitals de la Nova Cançó; audicions de música enregistrada; contes i discs per a infants; exposicions pictòriques, bibliogràfiques i fotogràfiques; conferències; cinefòrums, i classes de literatura i de llengua catalanes.

■ 2 Prohibició, reivindicació i recuperació de l'ensenyament del català

Durant la Segona República (1931–39), el Govern de la Generalitat de Catalunya va impulsar una política de foment de l'aprenentatge de la llengua catalana. Aquesta acció tenia l'objectiu estendre socialment el coneixement de la normativa lingüística que la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) havia establert durant el primer terç del segle XX a les *Normes ortogràfiques* (1913), i al *Diccionari ortogràfic* (1917), a la *Gramàtica catalana* (1918) i al *Diccionari general de la llengua catalana* (1932), de Pompeu Fabra.

A més de fer present l'idioma en l'ensenyament oficial en virtut de la cooficialitat establerta a l'Estatut de Catalunya de 1932, la Generalitat va fomentar i va subvencionar l'organització de cursos de català. En la planificació, també s'inclouïa l'avaluació de coneixements lingüístics i, a aquest efecte, la Conselleria de Cultura va crear, l'any 1934, el Tribunal Permanent de Català, que convocava periòdicament exàmens per certificar el nivell de

3 Quant a la circumscripció de Barcelona, va ser el cas de les biblioteques populars de “Sallent, Canet de Mar, Pineda, Granollers, Manresa, Vic, Calella, Vilafranca del Penedès, Sitges, Esparreguera i les biblioteques Pere Vila i Ignasi Iglésias dels districtes IV i IX de Barcelona” (Estivill, 2013).

les persones que s'hi presentaven. És destacable també l'elaboració d'un cens de mestres de català.

Aquest escenari va canviar radicalment a partir de 1938, encara en plena guerra civil, amb l'entrada de les tropes franquistes a Catalunya per Lleida. L'Estatut de 1932 va ser derogat i, amb aquesta decisió, es va deixar sense efectes la cooficialitat esmentada. La llengua catalana va ser apartada de tot àmbit oficial i formal, especialment de l'administració, de les indústries culturals, dels mitjans de comunicació i del sistema educatiu. La població escolaritzada a partir d'aleshores es va veure privada, doncs, d'aprendre-la a l'escola. I no només això, sinó que el magisteri va ser fortament depurat per les noves autoritats feixistes i, naturalment, hi va ser prohibit qualsevol contingut que pogués contravenir la ideologia dominant i l'ús d'idiomes que no fossin el castellà.

Aquesta rigidesa es va mantenir durant tota la primera etapa del règim, fins a la finalització de la Segona Guerra Mundial (1945). A partir d'aleshores el franquisme, en quedar-se aïllat a Europa, va reorientar la seva política i va dissenyar una estratègia destinada a aconseguir reconeixement internacional. Entre altres mesures, es va relaxar la repressió, també sobre la llengua i la cultura del país, i va començar un canvi de política que va portar una certa tolerància en l'expressió cultural i lingüística, per bé que el català va continuar exclòs de l'administració, del sistema educatiu i dels mitjans de comunicació, tret de casos molt puntuals i de caràcter folklòric.

Aquesta prohibició va ser rígida durant les dues primeres dècades de la dictadura, malgrat les crítiques, com va passar en el marc del VII Congrés Internacional de Filologia Romànica, que es va celebrar a Barcelona l'abril de 1953. En el sopar de cloenda d'aquesta trobada científica, Joan Coromines, que aleshores era professor a la Universitat de Chicago, va denunciar, en un discurs en anglès que la premsa de l'època va silenciar, la situació en què es trobava l'ensenyament de la llengua pròpia:

Els nord-americans [...] s'haurien alarmat moltíssim, potser s'haurien espantat seriosament, en saber que Catalunya és un lloc on la llengua pròpia està totalment prohibida a les escoles, de primària i secundària, no únicament a la Universitat. Sens dubte, és l'únic lloc d'Europa on la llengua materna està prohibida a les escoles de Primària. A més, és un lloc on es produeix una paradoxa enorme: la llengua i la literatura catalanes poden estudiar-se a la Universitat de Madrid, però no a la Universitat de Barcelona!⁴

Als anys cinquanta, d'una manera clandestina, van començar a organitzar-se cursos de català per part d'associacions excursionistes, centres cívics,

4 Extret de Ferrer & Pujadas (2006: 53–71).

agrupacions culturals i escoles privades i públiques (Vallverdú, 1968 [21975]: 90). Concretament, “durant el període 1962–63, solament a Barcelona, tingueren lloc uns cinquanta cursets als quals assistiren mig miler d'alumnes” (*op.cit.*: 89). Hi havia centres escolars que també en van impartir durant la dècada dels seixanta, com el Centre d'Influència Catòlica Femenina (CICF) de Barcelona, impulsades per Joan Triadú, i les Escoles Pies de Sitges.⁵

A principi d'aquell decenni, personalitats de l'elit cultural insistien en la necessitat de promoure les classes de català. Recollint una demanda força estesa, un grup nombrós de representants de la societat es va adreçar al vicepresident del Govern espanyol a l'empara del dret de petició amb l'objectiu que se'n restablís l'ensenyament (Vallverdú, 1968 [21975]: 91).

El 1961 va néixer Òmnium Cultural, una entitat que va aglutinar l'objectiu esmentat. Va organitzar classes presencials i per correspondència, i també exàmens de diferents nivells i de capacitació per exercir la docència. Aquesta acció es va articular per mitjà de la Junta Assessora per als Estudis de Català (JAEC), integrada per Òmnium i la Secció Filològica de l'IEC.

Aquell mateix any Antoni M. Badia i Margarit, catedràtic de Gramàtica Històrica de la Llengua Espanyola a la Universitat de Barcelona, demanava que s'augmentés l'oferta de docència de català, que tenia una bona acollida social i que, fins i tot, havia arribat a l'àmbit universitari:

La reafirmació d'aquesta adhesió, acomplerta en el si de moltes famílies, ha evidenciat la necessitat de fer més cursos de llengua catalana. [...] darrerament [...] han anat estenent-se molt i molt, i hom n'ha organitzats àdhuc a dues Facultats universitàries. (Badia i Margarit, 1964: 106)⁶

Durant aquella mateixa dècada la demanda de cursos esmentada es va mantenir ben viva i, fins i tot, va saltar a alguns mitjans de comunicació escrits. A tall d'exemple, se'n va fer ressò el setmanari cultural *Tele/estel* (1966–70) per mitjà de les cartes que els lectors adreçaven a la secció «El lector opina...» (Casals, 2016: 41–52).

Les classes de català impartides clandestinament durant les dècades dels anys cinquanta i seixanta del segle XX, en diferents punts del territori, esta-

5 En una carta del 25 de febrer de 1967, la responsable de la Biblioteca Popular Santiago Rusiñol de Sitges afirmava que “en las Escuelas Pías de esta localidad se está efectuando un cursillo de enseñanza catalana, es solo para los exalumnos y con carácter privado”.

6 La comunicació “Tres problemas del català d'avui” va ser exposada el 28 de desembre de 1961 a *The Modern Language Association of America Seventy-Sixth Annual Meeting*, que va tenir lloc a Palmer House, Chicago (Badia i Margarit, 1964: 7, 103–114).

ven organitzades per la societat civil o per entitats privades. L'any 1967, però, va ser una administració pública, la Diputació de Barcelona, la que es va incorporar a l'oferta de docència i d'avaluació de l'idioma.

■ 3 Cursos de català de la Diputació de Barcelona. 1967–1975

■ 3.1 Decisió i objectius

La sessió plenària de la Diputació Provincial de Barcelona celebrada el 31 de gener de 1967 va acordar una moció –signada pel que aleshores era el president d'aquesta institució, Joaquim Buxó Dulce d'Agaibar, marquès de Castell-Florite–, que impulsava diferents accions a favor de l'ensenyament de la llengua catalana. Abans de passar a la part dispositiva de la moció, repassarem els antecedents de fet i els fonaments, exposats al preàmbul.

El primer fonament defensava l'adequació de la proposta a la legislació vigent de l'època, concretament a la normativa que regulava les competències de les diputacions en matèria de cultura. En particular, s'emparava en el fet que l'esmentada regulació es referia “a la difusión cultural y a la creación de academias de enseñanza especializada”, per bé que anava més enllà en reconèixer que “no incluye específicamente la difusión de la lengua”.

El segon fonament emmarcava les propostes que pretenia aprovar en un context de sintonia cultural amb l'estat. D'una banda, assenyalava l'aportació del català a la “Cultura Hispana” i, de l'altra, establia una relació entre l'ensenyament d'aquest idioma i una suposada política estatal d'aquell moment favorable a la llengua i a la cultura del país. Com a exemples d'aquest context més propici, aportava casos com la creació de càtedres universitàries de filologia catalana, l'establiment de guardons per a la creació literària, l'edició i les representacions teatrals en català.

El tercer fonament inclòs al preàmbul de la Moció de 31 de gener era la vinculació històrica que la Diputació de Barcelona tenia amb el foment de la cultura i de la llengua i catalanes. Exemplificava aquests lligams amb l'“Instituto Internacional de Cultura Románica, sus cursos filológicos y su *Atlas Lingüístico*, etc., hasta la Cátedra de Declamación Catalana de nuestro Instituto de Arte Dramático”. Encara que no s'hi esmentessin per les reticències que el règim hi tenia, també hi havia hagut una vinculació de la Diputació de Barcelona amb l'idioma per mitjà de la creació de l'IEC, el 1907, i d'una càtedra de Llengua Catalana, el 1912, que va ocupar Pompeu Fabra (Segarra, 1998: 123).

Justament el quart fonament lligava, hàbilment, la iniciativa d'ensenyament, que qualificava de “aspecto de gran amplitud”, amb “la necesidad de una academia que vele por la actualización y pureza de la lengua” i amb “la sistematización científica de la disciplina”. Era una al·lusió a la Secció Filològica de l'IEC, que reivindicava com a necessària i a la qual atribuïa la missió de normativitzar el català. De fet, aquesta acadèmia es veia obligada a dur a terme aquesta tasca en la clandestinitat a causa de les hostilitats del règim franquista, que, d'altra banda, uns quants anys abans havia intentat, sense èxit, substituir-la per l'*Instituto de Estudios Mediterráneos*.

Pel que fa a la decisió adoptada, la Moció de 31 de gener de 1967 atenia la denúncia de diversos intel·lectuals sobre la situació de anormalitat tant per la manca de càtedres de llengua i literatura catalanes com perquè no es podia ensenyar l'idioma. Quant al primer aspecte, es preveia la creació d'una “Cátedra Superior de Lengua Catalana en el Seminario de Filología de San Cugat del Vallés”. Aquesta decisió arribava dos anys després que el 1965 s'hagués creat una Càtedra de Llengua i Literatura Catalanes a la Universitat de Barcelona. Aquesta plaça estaria vinculada estretament a les classes i proves objecte d'estudi per dos fets. El primer perquè el seu titular, Antoni Comas, va presidir el tribunal dels exàmens oficials objecte d'estudi (cf. l'apartat 4.2) i el segon perquè el 1976 va rebre l'encàrrec d'ocupar-se dels cursos per correspondència de la corporació provincial.

Centrant-nos en l'objectiu d'aquesta recerca, la part dispositiva de la moció implantava, amb la partida pressupostària corresponent per finançar-les en una “primera etapa experimental”, les classes de llengua catalana:

- 1) en quatre centres docents que en depenien: l'Escola de Bibliotecàries, l'Escola del Treball, l'Escola Professional per a la Dona i l'Escola de Capatassos Agrícoles de Caldes de Montbui, i
- 2) en municipis de l'àrea competencial de la Diputació de Barcelona, si l'ajuntament corresponent ho demanava, en els quals les classes tindrien lloc o bé en biblioteques populars o bé en altres centres.

En els centres propis, el cost l'assumia íntegrament la Diputació mateixa i en el cas de les classes sol·licitades pels ajuntaments dos terços anaven a càrrec de l'esmentada diputació, i el terç restant, del consistori. Els estudiants havien de pagar una matrícula, per bé que es preveia que hi pogués haver taxes reduïdes per als escolars.⁷ Les quantitats en concepte de d'ins-

7 La direcció dels cursos de català va emplaçar el diputat-president de la Comissió de Cultura de la Diputació de Barcelona a establir els supòsits de gratuïtat de matrícula, atès que hi havia gent a la qual “la inscripción de cien pesetas les parece algo elevada tratándose de enseñanza popular” (18.03.1967).

cripcions i les peticions de despeses s'havien de fer arribar a l'Escola de Bibliotecàries, que centralitzava la gestió econòmica de l'activitat objecte d'estudi.

El projecte va presentar, estratègicament, la situació d'exclusió de la llengua catalana de l'ensenyament de l'època no com la denúncia d'un greuge –cosa que n'hauria pogut dificultar la viabilitat–, sinó com un inconvenient per preservar la puresa dels dos idiomes en contacte al Principat. Tal com es plantejava a l'esmentat document, doncs, aquesta activitat havia de beneficiar també el castellà. De fet, Pere Bohigas –primer director dels cursos de català de la Diputació de Barcelona– creia que els alumnes de “habla castellana dicen frases catalanas –el popular «plegar», por ejemplo– y les queda un acento que se les nota fuera de esta región. Lo mismo sucede a la inversa. Los catalanes de origen no saben, a veces, expresarse tampoco correctamente y desconocen el idioma literario” (*La Vanguardia Española*, 27.6.1968). A la pràctica, però, els cursos es proposaven només la depuració del català de les interferències que li ocasionava el contacte amb el castellà.

De l'acord de la Diputació de Barcelona se'n va fer ressò la premsa de l'època. El setmanari *Tele/estel* hi va dedicar l'editorial, titulat «Un primer pas», del número 30 (10 de febrer de 1967), en el qual es glossava el text de la moció. Distingia entre l'ensenyament del català i en català i, en aquest sentit, feia una crida a “una petició formal de totes les acadèmies catalanes al govern” (pàg. 3). Al número següent, 31 (17 de febrer de 1967), *Tele/estel* es referia a un possible acord entre aquestes institucions científiques: s'hi anunciava que ja s'havia arribat a una entesa entre la gran majoria de les corporacions acadèmiques per enviar una petició al ministre d'Educació i Ciència amb l'objectiu que “s'autoritzi i es reguli l'ensenyament del català i en català” (pàg. 4). Al número posterior, 32 (24 de febrer de 1967), al text “Petita història de la petició oficial de l'Institut i les acadèmies al ministre d'Educació i Ciència” (pàg. 11), es confirmava la presentació davant la instància esmentada de “la petició a favor de l'ensenyament de la llengua catalana”, però no es deia res sobre la reivindicació com a idioma vehicular. I al número 36 (24 de març de 1967) s'iniciava una sèrie d'articles dedicats a l'escola, a càrrec d'Octavi Fullat.

La iniciativa de la Diputació de Barcelona es va dur a terme durant el mandat de Josep Maria de Muller i d'Abadal, que va prendre possessió del càrrec el 5 de febrer de 1967, tot just cinc dies després d'haver-se aprovat la Moció de 31 de gener d'aquell any. Per delegació de Felipe Mateu Llopis, director de la Biblioteca Central, de la Central de Biblioteques Populars i de

l'Escola de Bibliotecàries, Pere Bohigas i Balaguer va ser, com hem dit abans, el primer director dels cursos objecte d'estudi, i en va dissenyar i executar el projecte.

Bohigas havia estat fins al 1939 professor de Paleografia de la Universitat de Barcelona. Era funcionari del cos d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs des de 1941, conservador de la Secció de Manuscrits i Reserva de la Biblioteca de Catalunya i professor a l'Escola de Bibliotecàries, on impartia l'assignatura Història del llibre i on també va ocupar diferents càrrecs. Era membre de l'Institut d'Estudis Catalans des de 1942, institució de la qual va ser, rotatòriament, el màxim responsable (1961–68), i va ser president de la Secció Filològica entre 1962 i 1989. L'any 1973 va ser rellevat al capdavant de la direcció dels cursos de català per Maria del Carme Illa Munné, bibliotecària i professora de l'Escola de Bibliotecàries.

■ 3.2 Evolució de la matrícula i perfil dels alumnes

L'ensenyament promogut per la Diputació va ser ben acollit perquè la societat l'esperava i n'anhelava la reinstauració al sistema educatiu. Aquest sentiment el representava una de les estudiants que va superar l'examen oficial, Neus Faura, que, en una entrevista concedida a propòsit d'una de les convocatòries d'examen oficial, considerava que l'idioma s'hauria de transmetre “desde el parvulario” (*La Vanguardia Española*, 27.6.1968).

El gràfic que hi ha a continuació mostra l'evolució de la matrícula, entre 1967 i 1975, dels cursos de català promoguts per la Diputació de Barcelona:

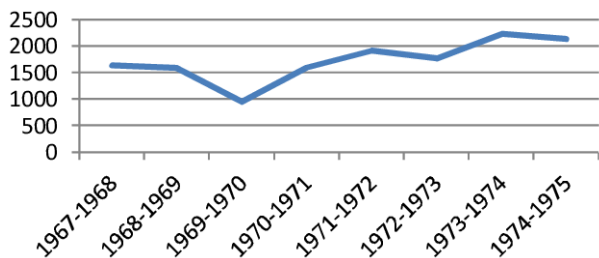

Figura 1. Estudiants matriculats als cursos de català. 1967–75.

Les xifres representades en aquest gràfic mostren que les classes de català organitzades per la Diputació de Barcelona van experimentar una progressió ascendent entre 1967 i 1975. Van passar de tenir 1.855 estu-

dients durant el període 1967–68 a 2.140 el 1974–75, cosa que representava un augment del 15,36%, per bé que en aquests vuit períodes hi va haver alts i baixos. La segona edició (1968–69) va presentar un descens a 1.589, del 14,33%, provocat, en part, per la baixada de la matrícula a la Biblioteca Popular del districte IV de Barcelona. La direcció creia que les xifres del primer any “no sirven de base de comparación, pues por la novedad de la enseñanza hubo una inscripción extraordinaria”. En l’interval 1969–70 la reclusa va ser encara més pronunciada, a 951 alumnes (el 40,15%), i es va deure, entre altres factors, al fet que en altres municipis “–según me han informado bibliotecarias y profesores– se dan cursos de lengua catalana en escuelas y otros centros”, tal com constatava un informe de Pere Bohigas de febrer de 1970. En aquest sentit, l’*Anuario de la Biblioteca Central de Cataluña y de las Populares y Especiales de Barcelona* de 1969 recollia que a Sitges el descens s’atribuïa al fet que en “años anteriores no se enseñaba catalán en la población, y en la actualidad es una asignatura más en las escuelas” (1970: 134).

A partir del període 1970–71 la matrícula va començar una progressió ascendent: va pujar a 1.591 estudiants, el 67,29%. L’edició següent (1971–72) se’n van registrar 1.915, una pujada del 20,3%. Malgrat que el curs posterior (1972–73) es va experimentar una baixada a 1.775 (7,26%), el 1973–74 la xifra d’inscrits va situar-se en els 2.231, cosa que significava un augment del 25,6%. I el darrer interval analitzat (1974–75) va assolir 2.140 alumnes, un lleuger descens del 4,1% respecte de l’anterior.

A l’hora d’organitzar els grups, els responsables van tenir en compte tres variables referides als alumnes: l’edat, l’origen i el nombre. Pel que fa a la primera, de classes se’n van preveure per a públic infantil i per a adults, tal com veurem més endavant. Quant a la segona, es distingia entre estudiants catalanoparlants i castellanoparlants, i es va condicionar l’establiment d’unes pautes i d’uns continguts al perfil dels inscrits. Per als infants castellanoparlants, hi va haver material específicament adreçat a aquest públic:

[...] com que als cursos d’algunes biblioteques situades en barris obrers, de població originàriament no catalana, concorren infants, adquiriria per a aquestes biblioteques i per a ús d’aquests alumnes infantils un cert nombre d’exemplars de *Faristol*. Considero de màxima importància donar tota mena de facilitats d’aprendre català a aquesta mena d’alumnes, amb els quals haurem de comptar molt el dia de demà. [Circular núm. 2, 1969–70]

En tercer lloc, es va tenir en compte el nombre d'inscrits perquè l'aprenentatge fos efectiu. La direcció de les classes va establir que el nombre recomanable d'alumnes per grup era quaranta, per bé que una circular de novembre de 1967 n'autoritzava la divisió a partir de cinquanta. I en algunes localitats també es van subdividir grups que no arribaven a l'esmentada xifra.

■ 3.3 Implantació

Les classes de llengua catalana emparades per la Diputació de Barcelona van tenir un triple nivell d'implantació: en els centres docents que depenien d'aquesta institució (3.3.1), en les biblioteques de la ciutat de Barcelona (3.3.2) i en altres municipis de la resta de la província (3.3.3).

■ 3.3.1 Centres docents de la Diputació de Barcelona

Un primer nivell d'implantació va tenir lloc als centres docents de la Diputació de Barcelona. Aquesta matèria no va entrar directament en els plans d'estudis que s'hi impartien, sinó que es va catalogar com a *ensenyament especial*. El projecte de 31 de gener de 1967 esmentat li donava rang d'assignatura i proposava que l'import de la matrícula fos el mateix que el d'una matèria de l'Escola de Bibliotecàries. Se'n va programar docència en aquest centre, a l'Escola del Treball, a l'Escola Professional per a la Dona, a l'Escola d'Enginyeria Tècnica Agrícola i d'Especialitats Agropecuàries i també a l'Escola de Capatassos Agrícoles de Caldes de Montbui.

A l'Escola de Bibliotecàries, les classes hi van començar el mateix període 1967–68 i se n'hi van programar de dos nivells: un de superior, que preparava per a l'examen de professor, i un altre de destinat a les alumnes de l'esmentada escola. Pel que fa al primer, des del curs 1967–68 se'n va encarregar la professora Maria del Carme Illa Munné i la primera edició va comptar amb 50 matriculats, segons la *Memòria* de la Diputació referida a 1968 (pàg. 94). El nivell superior es va consolidar i es va continuar programant, com ho prova el fet que les edicions 1969–70, 1972–73 i 1973–74 van tenir 77, 40 i 43 inscrits, respectivament. L'interval 1974–75, ja en l'anomenada *Escola de Bibliologia*, s'hi van matricular 51 estudiants.

A més del nivell superior, a l'Escola de Bibliotecàries es programava anualment un grup específic, que rebia el nom de *Catalán 1º*, per a les alumnes d'aquest centre. Tenim constància que aquesta matèria, que figura als mateixos documents en què se n'inclouen d'altres com *Archivística*,

Bibliografía, Museografía, Clasificación de las ciencias, Administración (local y provincial) i *Historia del arte*, es va programar durant els cursos 1969–70 (amb 32 estudiants), 1971–72 i 1972–73. Així com en escrits d'anys anteriors es feia referència a “clases” per esmentar aquestes matèries en un document econòmic del període 1972–73 ja se les anomenava “asignaturas”, per bé que, com hem dit, no formaven part del pla d'estudis oficial d'aquesta escola a diferència del que havia passat en altres èpoques.⁸

El 6 de maig de 1967 l'Escola del Treball va presentar un projecte per a la implantació de l'ensenyament de l'idioma a partir de l'edició 1967–68. Comprenia cinc grups d'una hora setmanal a la mateixa Escola del Treball i un altre en “otros centros”. S'hi preveia que caldrien tres professors i es fixava una matrícula de 50 pessetes per estudiant. Per la documentació conservada, sabem que es va programar anualment entre 1968 i 1974, i el nombre d'inscrits va oscil·lar entre els 19 del 1969–70 i els 50 del 1968–69, passant pels 47 del 1970–71, els 46 del 1971–72, els 32 del període 1972–73 i els 27 del 1973–74.

D'altra banda, l'Escola Professional per a la Dona també va implantar, el mateix 1967, l'ensenyament del català. S'hi van matricular 176 alumnes, distribuïdes en cinc grups. En l'edició 1968–69 es va donar continuïtat a aquesta activitat, “que se ha ampliado con un segundo curso”, segons la *Memoria anual de la Diputació de Barcelona* (pàg. 96). Tenim constància que aquesta formació es va continuar oferint durant els períodes 1969–70, 1970–71, 1973–74 i 1974–75.

A l'Escola de Capatassos Agrícoles de Caldes de Montbui també s'hi van fer classes d'aquesta matèria. Una carta de 3 d'octubre de 1973 feia constar que se n'hi havien programat durant el període 1972–73, amb 19 inscrits. D'altra banda, sabem que se'n va impartir un grup a l'Escola d'Enginyeria Tècnica Agrícola i d'Especialitats Agropecuàries, durant el període 1969–70, i que va tenir 19 alumnes matriculats.

■ 3.3.2 Biblioteques de la ciutat de Barcelona

Barcelona va ser la localitat que va concentrar més nombre d'alumnes als cursos de llengua de la Diputació de Barcelona. Durant els vuit primers anys acadèmics d'implantació (del 1967–68 al 1974–75), la xifra d'inscrits mostra un balanç numèricament positiu, per bé que amb alts i baixos

8 En el període 1915–24 el pla d'estudis de l'Escola de Bibliotecàries incloïa l'assignatura *Gramàtica catalana* a primer curs (Estivill, 1992).

també. Les classes inicials van comptar amb 392 matriculats i el darrer període de l'interval analitzat, amb 790 inscrits, més del doble.

La raó que explica la xifra inicial esmentada és que a la Biblioteca Popular del districte IV s'hi van inscriure 216 alumnes procedents de l'escola Pere Vila.⁹ L'edició 1968–69 es va baixar significativament a 129, en part justament perquè, com hem dit abans, la matrícula que provenia d'aquest centre no va ser tan nombrosa (40); el període següent (1969–70) els estudiants de català a les biblioteques de la capital van pujar lleugerament a 145; la quantitat es va redreçar notablement durant el període 1970–71, quan va arribar a 287, i en el període posterior (1971–72), quan va assolir-ne 424. Es va mantenir entorn de les quatre centenes (1972–73) i entorn dels 500 en l'edició 1973–74. El 1974–75 es va registrar un pic de 790 alumnes inscrits només a les biblioteques de la ciutat de Barcelona, repartits en trenta grups (*Anuario...*, 1975: 72).

Aquesta progressió es va deure a l'augment de centres que es van anar afegint al projecte. Entre 1967 i 1975, la xifra va passar de cinc a vuit. Les biblioteques que van acollir classes en el període 1967–68 van ser l'Arús, i les populars de la Dona, dels districtes IV (Pere Vila) i IX (Ignasi Iglésies), i de Sant Martí de Provençals. Aquesta quantitat es va mantenir estable durant les edicions 1968–69 i 1969–70. Per a la quarta (1970–71), s'hi van afegir les biblioteques dels districtes VIII (A. Julià de Capmany) i X (Ramon d'Alós), ambdues inaugurades el 26 de gener de 1970. L'any acadèmic 1971–72 s'hi va incorporar la Biblioteca Popular del districte XI (les Corts) i el període 1972–73 s'hi va afegir la Biblioteca Sofia Barat.

■ 3.3.3 Cursos en altres municipis de la província de Barcelona

La disposició tercera de la moció aprovada el 31 de gener de 1967 preveia la creació d'aules de llengua catalana per diferents punts de la circumscripció de Barcelona quan els ajuntaments corresponents ho demanessin. En virtut d'això, les classes es van estendre progressivament per l'esmentat territori i, generalment, es van impartir a les biblioteques populars de la xarxa de la Diputació de Barcelona i, en altres casos, en centres d'altres institucions.

La reintroducció de l'ensenyament de l'idioma va obtenir també una bona resposta en els altres municipis de l'àrea de Barcelona i, de seguida que van tenir coneixement de la moció aprovada, alguns centres van mani-

9 La singularitat escolar d'aquest col·lectiu va fer que les classes s'impartissin al migdia (de 12 a 13 i de 13 a 14 hores) i que la inscripció fos gratuïta.

festar a la direcció dels cursos la seva disposició a acollir-ne. La Biblioteca Sant Antoni Maria Claret de Sallent va comunicar, el 23 de novembre de 1967, que “para tal fin la Biblioteca cuenta con la colaboración del Sr. José Fábregas, actor, autor y director de teatro local, quien bajo las normas y metodología que disponga la Biblioteca Central está dispuesto a iniciar las clases a partir de primeros de Marzo”.

Algunes biblioteques populars ja havien acollit l'ensenyament del català abans que ho aprovés el ple de la Diputació, com la Biblioteca Popular B. Domingo Castellet d'Esparreguera. En una carta de 23 de febrer de 1967, la responsable d'aquest centre feia constar que “hemos tenido el mes de noviembre y parte de diciembre un cursillo de esta lengua con muy buen éxito de asistencia”.¹⁰ La biblioteca d'Arenys de Mar també n'havia acollit un, la de Vic n'havia programat els anys 1961 i 1962 juntament amb altres entitats del territori, i també n'havien ofert la de Sant Vicenç de Castellet i la d'Esparreguera els anys 1965 i 1966 (Estivill, 2013).

Els diferents agents implicats en el projecte que estudiem tenien present la importància de la publicitat per difondre l'existència de l'oferta formativa, una reivindicació que els mestres van posar sobre la taula en diverses ocasions. Abans d'obrir el període d'inscripcions, als diferents municipis se'n feia difusió amb cartells. La direcció dels cursos en va fer un per a totes les biblioteques i va donar l'opció als ajuntaments que n'elaboressin un de propi per a la seva localitat, sempre que complissin amb la condició de fer-hi constar el nom de la Diputació de Barcelona (segons una circular de 16 de maig de 1972). A la fig. 2 (pàgina següent), reproduïm el que anunciava dos grups (un d'elemental i un de mitjà) que es van impartir a la Biblioteca Torras i Bages de Vilafranca del Penedès.

L'èxit de matrícula va provocar que, en alguns municipis, s'haguessin de crear grups nous per absorbir la demanda. Aquesta circumstància es va donar durant el període 1967–68 a Vilafranca del Penedès i en l'edició 1968–69 en aquesta mateixa localitat i també a Mollet del Vallès, entre d'altres. El gràfic que hi ha a continuació mostra l'evolució en el nombre de localitats de la província de Barcelona que van acollir l'ensenyament del català entre 1967 i 1975.

10 Les classes s'havien fet a la Sala de Lectura d'aquesta biblioteca popular dos dies per setmana i se'n van programar dos grups: un d'elemental (de 9 a 10 del vespre) i un altre de mitjà (de 10 a 11 de la nit).

Figura 2. Anunci dels cursos a Vilafranca del Penedès.

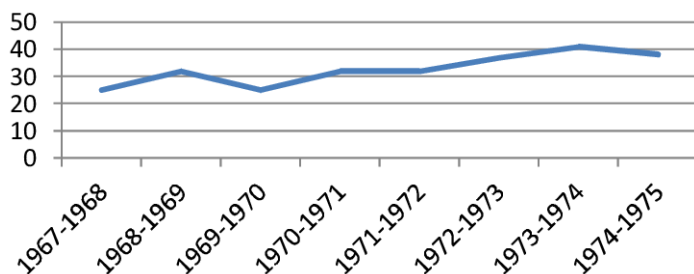

Figura 3. Evolució del nombre de localitats de la circumscripció de Barcelona en què es van fer cursos de català.

El nombre de localitats de la província de Barcelona que van acollir classes de català va passar de 25¹¹ el curs 1967–68 a 37 el 1974–75, això és,

11 Aquesta xifra prové de la comptabilització que va elaborar la direcció dels cursos de català. No obstant això, una carta de 25 de maig de 1968 de la Diputació de Barcelona, de resposta a una petició d'informació formulada pel rotatiu *Pueblo. Diario de la Noche*, recull que el període 1967–68 se'n van fer a 30 municipis. La memòria de 1967 (pàgs. 101–102) afirma que s'havien iniciat, en col·laboració amb els ajuntaments, classes de llengua catalana a les biblioteques populars de Canet de Mar, Cardedeu, Esparreguera, Roda de Ter, Rubí, Sant Hipòlit de Voltregà, Sant Vicenç de Castellet i Sitges. Hi podem afegir Terrassa per una informació de *Tarrasa información* del 29 de novembre de 1967. Les diferències poden deure's al fet que alguns dels cursos de l'edició 1967–68 (la primera) es van iniciar ja dins del 1968.

un augment del 48%, cosa que demostra l'èxit d'aquest projecte i la corresponent implantació territorial. A la segona edició (1968–69) se'n van fer a 32 localitats; el període 1969–70 van tornar a ser 25;¹² i el 1970–71 i el 1971–72, 32 municipis.¹³ Els anys acadèmics 1973–74 i 1974–75 n'hi va haver a 41 i 37 localitats, respectivament.

Els dos mapes¹⁴ que hi ha a continuació cartografien els punts en què es van fer classes de llengua catalana a la demarcació de Barcelona el primer i el darrer cursos del període objecte d'estudi, respectivament.

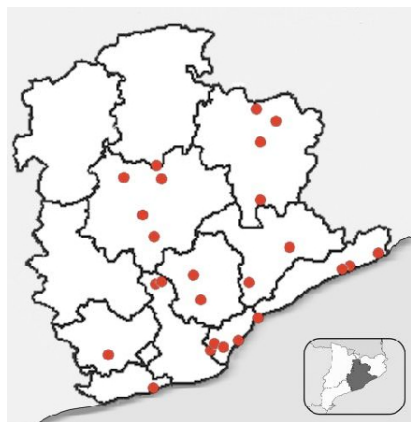

Figura 4. Municipis amb classes el curs 1967–68.

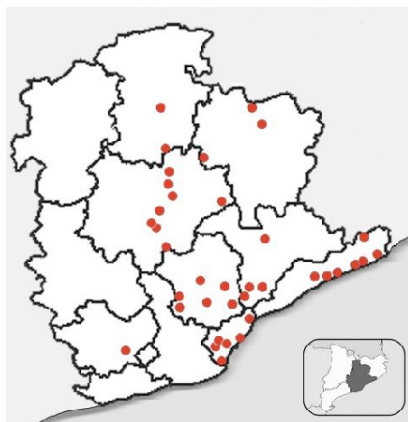

Figura 5. Municipis amb classes el curs 1974–75.

Aquests dos mapes comparats evidencien l'augment del nombre de poblacions que van fer classes de català entre els períodes 1967–68 i 1974–75. N'examinarem l'evolució per comarques,¹⁵ seguint la darrera ordenació

-
- 12 Segons la memòria d'aquesta institució de l'any 1970, se'n van fer en biblioteques de 26 pobles de la província i s'hi van inscriure 1.087 estudiants, en referència al curs acadèmic 1969–70.
 - 13 Hi comptabilitzem Sant Quirze de Besora, malgrat que, d'acord amb la divisió comarcal de 1936, s'adscribia a la comarca del Ripollès, però pertanyia a la província de Barcelona en el moment en què es van realitzar els cursos objecte d'estudi.
 - 14 Per confegir els dos mapes acarats, hem partit del que s'inclou a l'apartat 3.2. de Burel, Rubió i Sitjar (2012).
 - 15 Prenem la *comarca* com a unitat d'anàlisi, perquè mostra l'organització i el funcionament d'una agrupació de municipis d'una àrea territorial quant a les comunicacions, als serveis públics, a la ubicació de les institucions administratives i religioses, a les relacions comercials, etc. Així mateix, tenim en compte la darrera divisió de comarques catalanes

territorial aprovada –el 1936 pel Govern de la Generalitat de Catalunya– abans d'organitzar aquests cursos. N'hi ha cinc que destaquen perquè el nombre de municipis que van afegir-se al projecte va augmentar: al Bages es va passar de cinc a nou;¹⁶ al Baix Llobregat, de tres a quatre;¹⁷ al Maresme, de tres a set,¹⁸ al Vallès Occidental, de dos a quatre,¹⁹ i al Vallès Oriental, de tres a quatre.²⁰ A més, el Berguedà havia passat de no ser-hi representada a tenir-hi dues poblacions (Berga i Puig-reig). A l'Alt Penedès només se'n van fer a la capital, Vilafranca, d'una manera constant en els vuit períodes estudiats. El Garraf va perdre l'única localitat, Sitges, que ja havia programat classes a la primera edició. Pel que fa als descensos, Osona va passar de tres punts (Pineda, Sant Hipòlit de Voltregà i Vic) a un (Tona). A l'Anoia no hi va haver implantació de l'ensenyament de la llengua catalana promogut per la Diputació de Barcelona.

El període 1969–70 –el tercer– es va experimentar una baixada d'alumnes en algunes localitats. Aquest fet va provocar que Bohigas preguntés a les bibliotecàries sobre l'existència de docència organitzada per altres institucions amb l'objectiu d'“evitar que en cursos sucesivos se dupliquen clases donde no haga falta y se puedan atender y dotar mayor las clases que tengan vida” (febrer de 1970). Segons un informe seu de 30 de juny de 1971, Aiguafreda, Badalona, Olesa de Montserrat, Sant Celoni, Santpedor, Torelló i Vallirana van causar baixa per “la disminució de matrícula o la falta de professor”, per bé que hi va haver altes en biblioteques de Barcelona, Cabrils, Cerdanyola del Vallès, l'Hospitalet de Llobregat, Malgrat de Mar, Montornès del Vallès i Navàs, durant el període 1970–71.

–agrupades en cinc regions– establerta amb anterioritat a la posada en marxa dels cursos objecte d'estudi, de 1936 (Generalitat de Catalunya, 1937), atès que, tot i que abolida posteriorment pel franquisme i substituïda per la divisió provincial, era la present en l'imaginari col·lectiu de Catalunya del moment en què es van començar les classes de llengua catalana de la Diputació de Barcelona.

- 16 El període 1967–68 van ser Balsareny, Manresa, Sallent, Sant Vicenç de Castellet i Súria, i el 1974–75, les cinc anteriors, Moià, Navàs, Sant Feliu Sasserra i Sant Joan de Vilatorrada.
- 17 El període 1967–68 van ser Cornellà de Llobregat, Esparreguera i Olesa de Montserrat, i el 1974–75, quatre, perquè també es van fer classes a Abrera, Martorell i el Prat de Llobregat, però se n'havien deixat de programar a Esparreguera i Olesa de Montserrat.
- 18 El període 1967–68 van ser Arenys de Mar, Canet de Mar i Pineda, i el 1974–75, les tres anteriors, Calella, Malgrat, Sant Andreu de Llavaneres i Tordera.
- 19 El període 1967–68 van ser Rubí i Terrassa, i el 1974–75, les dues anteriors, Cerdanyola i Sabadell.
- 20 El període 1967–68 van ser Aiguafreda, Cardedeu i Mollet del Vallès, i el 1974–75, quatre, perquè també s'havien programat classes a la Garriga, la Llagosta i Montornès del Vallès, però se n'havien deixat de fer a Aiguafreda i Cardedeu.

En alguns municipis la docència es va fer en locals d'altres institucions o entitats perquè la Diputació de Barcelona no hi tenia biblioteques de la seva xarxa. A Vilafranca del Penedès les classes de llengua catalana d'un grup infantil van tenir lloc en un espai del Col·legi Sant Ramon de Penyafort l'any 1967. L'*Anuario* de 1969 recull que a Mollet del Vallès es van fer a l'Escola de Formació Professional, que el Casal de Cultura havia cedit, i que les classes programades per la Biblioteca Popular de la Torrasa de l'Hospitalet de Llobregat van tenir lloc al Grup Escolar Ronda de la Torrasa (1970: 272 i 312). A Cornellà de Llobregat la docència es va fer al Grup Escolar Anselm Clavé; les sessions de la Biblioteca Popular Josep Janés i Olivé es van desenvolupar al Grup Ramón y Cajal, i les de la Biblioteca Popular Santa Eulàlia de Provençana, al Grup Escolar Santa Eulàlia (*Anuario...*, 1971: 156, 194 i 206). A Sabadell, es van dur a terme en dependències de la Caixa d'Estalvis de Sabadell i en centres escolars; a Sant Quirze de Besora, a l'Ajuntament (*Anuario...*, 1974: 56), i en municipis com Berga, la Garriga, Moià, Sant Feliu Sasserra i Sant Joan de Torroella s'impartien o a l'ajuntament o en escoles (*Anuario...*, 1975: 72).

■ 3.4 Professorat

La direcció de les classes creia que la formació dels docents que havien d'ocupar-se de l'ensenyament de la llengua en els centres de la Diputació s'havia de dur a terme “a través de unos cursillos organizados por el personal competente de la Escuela de Bibliotecarias”. Durant l'abril i el maig de 1967 va tenir-hi lloc un curset intensiu d'orientació “para la preparación acelerada de profesoras de lengua catalana”²¹ i de “las pruebas a que deberán someterse los aspirantes a la obtención del diploma”. Tanmateix, s'aclaria que les persones que ja tinguessin els coneixements demanats podrien presentar-se directament a l'examen que s'anunciava per a primers de juny de 1967.

L'esmentada activitat formativa d'orientació, que va impartir el mateix Pere Bohigas, es va programar cada dilluns per a les bibliotecàries de fora de Barcelona i cada dimecres (de 13 a 14 hores) per a les de la Biblioteca Central, per als funcionaris de l'administració promotora i “para el cupo de inscritos asignado por la Diputación”, que de seguida va quedar cobert. Hi van participar vuitanta inscrits, però el nombre d'interessats va ser molt

21 Ho testimonia una comunicació de 26 d'octubre de 1967 del director d'aquest centre al president de la Diputació Provincial de Barcelona.

superior. Ho demostra la carta “El curset de català a l'Escola de Bibliotecàries”, inserida al número 44 (de 19 de maig de 1967) de *Tele/estel*. Amb l'objectiu de preparar l'examen del juny de 1967, la signant hi manifestava l'interès per contactar amb algun alumne que assistís a les sessions. I una missiva publicada per *El Correo Catalán* exposava que el seu autor n'havia quedat fora perquè la inscripció es va tancar molt aviat.

El programa de l'esmentat curs intensiu comprenia aquestes qüestions d'ortografia i fonètica: l'accent i la dièresi, l'accentuació dels mots aguts acabats en *-an*, *-on*, *-un*; el vocalisme àton i el consonantisme (per exemple, les regles d'ús de *b* i *v*). De morfologia nominal, s'hi van tractar la formació del femení, noms amb formes diferents per als dos gèneres, femenins acabats en *-essa*, noms usats indistintament en masculí i femení, substantius que canvien de significat segons si són masculí o femení, la formació del plural i l'article neutre. El temari repassava també la formació del femení d'adjectius: amb *-a* (*pobre-pobra*); els acabats en *c*, *t*, *p* (*esquerp*, *esquerpa*, però *groc-groga*); formes femenines que dupliquen la *s* (*gras*, *grassa*), i adjectius acabats en *-ant*, *-ent*, o en *-ç* (*feliç*). També s'hi van repassar la formació de mots prefixats; la *r* simple posposada a *anti-*, *mono-*, *contra-*, *supra-*, *bi-*, *tri-* (*antiràbic*); els compostos el segon membre dels quals comença amb *-r* (*barba-roig*); els pronoms personals i febles (abans o darrere del verb); les formes *em*, *et* i *es* davant d'un altre pronom; la reducció de *nos* i *vos* després d'un verb en la primera i la segona persones del plural (*anem's-en*, *aneu's-en*, *anem-nos-en*, *aneu-vos-en*), i la combinació dels pronoms *el* i *en* abans de vocal (*en* en lloc de *n'*, *ens* en *anem* o *ens n'anem*).

Quant a la morfologia verbal, s'hi van tractar les conjugacions, formes verbals amb dièresi (*creï*), infinitius acabats en *-er* (s'hi rebutjaven les solucions finalitzades en *-guer*), el gerundi dels verbs acabats en *-ldre*, *-ndre*, *-ure* (s'hi condemnaven els finals en *-guent*), el present (amb proscripció de pronúncies errònies com *cànvia* en lloc de *canvia*), els verbs de la segona conjugació sense increment amb *-eix* (*ajupir*), els verbs amb *b* o *d* al radical amb canvi d'aquestes consonants per *p* i *t* a la segona i tercera persones del singular del present d'indicatiu (*rebre*, *reps*, *rep*), formes incorrectes (com *complasc*, *coneixo*), l'imperatiu, l'imperfet de verbs com *absoldre* o *ploure*, l'imperfet de subjuntiu, el participi de passat, el perfet d'indicatiu, el futur, verbs que s'aparten dels models, els infinitius plans acabats en *-s* (*témer*), i la segona persona de l'imperatiu de verbs com *vèncer* o *perdre*, abans de pronom feble (*venç-la*).

El *Proyecto de Ejecución del Acuerdo de 31 de Enero de 1967 referente a la enseñanza de la lengua catalana* establia que els mestres que s'havien de fer càrrec

dels cursos els havia de designar la Ponència d'Educació de la Diputació de Barcelona i havien de complir algun d'aquests tres requisits:

- 1) haver aprovat l'examen de capacitació de la Diputació de Barcelona,
- 2) estar en possessió d'un certificat de coneixements de llengua catalana emès per "la antigua Generalidad" o
- 3) disposar de solvència reconeguda.

El projecte analitzat atorgava una importància nuclear a les bibliotecàries per organitzar els grups i impartir-ne la docència. Per una banda, aquestes professionals s'ocupaven de les comunicacions entre el centre i la direcció dels cursos, de les relacions amb els consistoris respectius, de les matriculacions, dels contactes amb el professorat, de la gestió econòmica, de l'assignació d'espais, de les incidències.... Per l'altra, en relació amb la docència, es va establir la preferència perquè la impartissin les bibliotecàries "que con carácter voluntario quieran tomar a su cargo la enseñanza de la lengua", tal com deia un escrit de 21 de febrer de 1967. Si no podia ser, se'ls reservava un paper fonamental en la selecció del mestre, atès que "el Ayuntamiento, siempre de acuerdo con ella, deberá proponerlo directamente al Diputado de la Comisión de Cultura", segons una circular de novembre de 1967. De fet, el text de 21 de febrer al·ludit abans recollia que en "el caso que no deseen desarrollar esta enseñanza, se le encarga que faciliten el nombre de un Maestro o Maestra nacional de la localidad que desee encargarse de dicha enseñanza".²²

En una entrevista publicada a *La Vanguardia Española* el 27 de juny de 1968, Pere Bohigas reconeixia que la manca de professors era el principal obstacle per atendre les peticions d'ensenyament de la llengua. Considerava que per formar un professor calia "un año de estudios intensivos, casi en régimen exclusivo, para un licenciado en Filosofía o un maestro que tenga ya una buena base" i, com hem vist, només havien disposat d'un curs previ d'orientació d'un parell de mesos. Bohigas creia que les persones de fora de Barcelona que estaven capacitades per ensenyar serien molt necessàries quan no hi hagués bibliotecàries aptes en aquells municipis que volguessin organitzar-ne.

22 La proposta l'havia de formular "l'Ajuntament al Diputat de la Comissió de Cultura, sempre, però, d'acord amb la bibliotecària" (novembre de 1967). S'ha documentat un cas en què la proposta de la bibliotecària va ser vetada per l'alcalde, que se'n va queixar davant de la Diputació de Barcelona. Com a resposta, es va donar instruccions al director de les Biblioteques Populares perquè "se dirija a dicha bibliotecaria, indicándole se abstenga de entrometerse en cuestiones que no son de su incumbencia y se dedique única y exclusivamente a las labores de su cargo" (6.III.1968).

La Comissió de Cultura de la Diputació de Barcelona va tenir cura de buscar professors capacitats en els organismes que en depenien, i especialment en els centres en què s'havien de fer les classes. En un document d'octubre de 1967, la directora de l'Escola Professional per a la Dona comunicava a l'esmentada comissió una relació de vuit professores “suficientemente preparad[as] para ejercer la enseñanza de la lengua catalana”.

Un cop desenvolupada la primera convocatòria d'examen, es va elaborar una llista de tretze bibliotecàries que l'havien superat amb l'objectiu que poguessin impartir la docència d'una manera immediata. La relació de candidats a docents s'ampliava a tres funcionàries de l'esmentada corporació que també havien aprovat l'examen. No obstant això, la direcció dels cursos creia que si els candidats a professor havien obtingut una nota de cinc, se'ls havia de recomanar continuar formant-se en el nivell superior de gramàtica i aquest consell l'estenia als examinats que havien estat puntuats entre sis i set.

La direcció dels cursos recomanava que s'impartís una formació específicament per a les bibliotecàries, “especialmente a promociones jóvenes”, amb l'objectiu que assolissin “la madurez suficiente”. L'examen del juny de 1967 havia evidenciat que una bona part no disposava dels coneixements necessaris per impartir classes, conseqüència de l'exclusió de l'ensenyament de l'idioma del sistema educatiu i, en el cas específic d'aquestes professionals, del fet que la llengua catalana no era una matèria obligatòria del pla d'estudis de l'Escola de Bibliotecàries. Tanmateix, es considerava que hi havia algunes bibliotecàries a qui es podia autoritzar a fer-se càrrec de la docència de nivell elemental amb la condició que s'inscrivissin a un curs i que es procuressin l'assessorament lingüístic adequat.

D'altra banda, l'activitat objecte d'estudi va ser l'ocasió per reaprofitar el capital de mestres de català formats durant el període republicà. Com hem vist, aquesta circumstància ja havia estat prevista en els requisits que havien de complir els docents. A l'esmentada llista de l'Escola Professional per a la Dona, tres de les vuit persones proposades tenien el títol de mestra de català expedit entre 1933 i 1938.

La voluntat de considerar les persones titulades en el període republicà va quedar demostrada, el 1967, quan la direcció dels cursos va encarregar dos grups a una candidata que tenia aquest perfil. Com a mèrits, al·legava haver guanyat el primer premi del Concurs definitiu de Redacció “entre funcionaris de les Oficines Centrals de la susdita Generalitat i de les respectives Comissaries de Girona, Lleida i Tarragona”, haver exercit la docència d'altres llengües i haver assistit a classes de llengua catalana.

Per a l'extensió dels cursos, la direcció de les classes creia que era convenient que les persones que van superar l'examen es fessin càrrec de docència i que es disposés de professors per a tot el territori. A aquest efecte va elaborar una llista dels quaranta-vuit aprovats que residien fora de la ciutat de Barcelona i dins dels límits de la província, i que esdevenien candidats a fer-se càrrec de grups de la segona edició (1968–69), tant si tenien lloc a la seva localitat com si les classes s'impartien en municipis propers, com va passar en els casos de Sitges, Terrassa i Vic, entre d'altres.

Quatre anys més tard de posar-se en marxa la iniciativa, un informe de 30 de juny de 1971 constatava que una gran part dels professors havia obtingut el certificat de la Diputació de Barcelona de nivell superior i testimoniava el fet que els alumnes “dan pruebas muy patentes de su satisfacción por la actuación de los profesores”. No obstant això, afegia que el baix nombre de docents era un inconvenient per atendre la demanda, sobretot en les biblioteques “de nova creació” i en els barris perifèrics, perquè havien d'invertir temps i diners en els desplaçaments.

El nombre de professors que van impartir les classes en el període 1967–75 va passar dels trenta-cinc inicials a cinquanta-cinc, cosa que suposava un augment del 57,14%. L'esmentat fet es va deure a l'extensió territorial d'aquestes activitats formatives i també a la multiplicació dels grups. A mesura que els estudiants assolien el nivell elemental hi havia més demanda del nivell mitjà, circumstància que requeria més professors. De la segona a la quarta edició, el nombre de professors es va mantenir entorn de la cinquantena, amb un punt baix durant el període 1969–70 per raó del descens pronunciat de la matrícula a què ens hem referit (vegeu l'apartat 3.2). Per l'augment de la demanda, la cinquena edició (1971–72) va necessitar cinquanta-sis docents i en les dues següents –sisena i setena– es va arribar al cim en l'interval objecte d'estudi amb seixanta-dos professors, que van baixar a cinquanta-cinc durant l'any acadèmic 1974–75.

■ 3.5 Directrius metodològiques

La direcció de les classes de català organitzava reunions amb els professors que s'encarregaven dels grups,²³ en les quals feia un cert balanç d'aquesta activitat i els transmetia consells perquè poguessin fer la seva feina. El 6 de

23 Aquestes reunions tècniques es feien en el marc de jornades a les quals es convocava les bibliotecàries. A tall d'exemple, l'ordre del dia de la trobada del 7 d'octubre de 1968 va incloure el tema “Les classes de llengua catalana a les biblioteques populars”, a càrrec Pere Bohigas.

març de 1967 es va fer una trobada orientada a “donar normes per a la posada en pràctica dels cursos a les biblioteques populars”. De la documentació conservada, se n'extreu que les directrius metodològiques més importants traslladades als docents van ser:

- 1) adreçar-se als alumnes amb un llenguatge entenedor;
- 2) donar caràcter pràctic a les classes;
- 3) tractar la gramàtica, l'ortografia i l'ortologia a partir de la lectura de textos a l'aula;
- 4) aconsellar el dictat com a exercici eficaç, i
- 5) depurar la llengua dels estudiants i recuperar les formes genuïnes.

En primer lloc, la direcció dels cursos demanava als professors que no empressin un llenguatge “preciosista i alambinat”, atès que “la bona llengua d'ús comú és la llengua planera i correcta alhora”. Hi havia la voluntat d'evitar que s'identifiqués *llenguatge correcte* amb “un parlar estrany i fora del comú”, cosa que podria provocar que els estudiants percebessin la matèria –és a dir, la llengua catalana– com més complicada i no s'hi identifiquessin.

En segon lloc, una circular de maig de 1968 insistia a demanar als docents que donessin un caràcter pràctic a la docència i que no es basessin només en l'exposició de les normes gramaticals, perquè aquest mètode podia dificultar l'aprenentatge, especialment per als infants i castellano-parlants.

En tercer lloc, al servei de l'esmentat caràcter pràctic, es recomanava la lectura com a mètode d'aprenentatge perquè permetia plantejar qüestions d'ortologia, gramàtica i lèxic que apareixien als textos. La direcció dels cursos entenia que aquesta tècnica era adequada per aprendre la bona pronúncia i també per familiaritzar-se amb solucions genuïnes, com ara el verb *tastar* (en lloc de *provar*), construccions com *la fruita és bona* (per *la fruita està bona*), *les set del vespre* (en lloc de *les set de la tarda*) o comptar les hores amb els quarts. Segons la direcció, als estudiants, amb “aquest primer vernís de llengua, els serà més fàcil fer l'estudi metòdic de la gramàtica” (maig de 1968). Les directrius distingien diferents nivells de lectura segons els coneixements o l'edat: als joves i als de poca cultura se'ls recomanaven textos “senzills” com ara *Faristol* i *Cavall Fort*.

En quart lloc, per a la pràctica s'aconsellaven els dictats perquè es considerava que “al mateix temps que un exercici d'ortografia són matèria de comentari lexicogràfic i gramatical”. S'indicaven, sobretot, com un mètode més eficaç en el cas d'alumnes “poc cultivats”, més que no pas l'explicació de “regles” i “generalitzacions”. A parer de l'organització, a diferència de les exposicions magistrals de gramàtica, els dictats facilitaven l'aprenentatge

dels pronoms febles o de les oracions subordinades, perquè aquests trets lingüístics apareixien en el seu context d'ús i perquè eren aspectes “difícils d'explicar d'una manera intel·ligible a persones amb molt pocs coneixements gramaticals”.

En cinquè lloc, els cursos pretenien aconseguir la depuració de la llengua oral i escrita dels estudiants de les interferències del castellà, i la recuperació de construccions genuïnes que les substituïssin. Quant a la parla, els dictats i la lectura oferien la possibilitat que l'alumne novell disposés d'un model genuí amb l'objectiu que pogués eliminar solucions no admeses com ara la “confusió de consonants sordes i sonores, la pronúncia africada de la *x*”, entre d'altres.

■ 3.6 Nivells i continguts

Cada grup havia de rebre cinquanta lliçons impartides en diferents sessions, generalment d'una hora, durant un any acadèmic. L'organització recomanava que el nivell (i, per tant, el contingut) i els eventuais desdoblaments no obeïssin a unes directrius generals, sinó que es decidissin, en cada cas, d'acord amb els coneixements i perfils dels inscrits:

És impossible *a priori* donar normes sobre això, perquè el personal que assistirà als cursos pot variar molt d'unes localitats a les altres. Els professors, doncs, són autoritzats a dividir els cursos, a establir graus, a recomanar textos si els alumnes es troben en estat d'utilitzar-los amb profit, etc.

Els grups es podien subdividir en funció de l'edat dels inscrits, dels seus coneixements idiomàtics i del col·lectiu social de què formaven part. Es distingia un nivell per al públic infantil d'un altre per a adults i, en aquests casos, es menava el responsable del grup a adequar el mètode als destinataris. Es considerava d'una manera diferent l'alumnat que tenia nocions d'aquest idioma del que no en sabia gens. Se separava el personal procedent de la immigració “en estat d'assimilació imperfecta” del “personal ja del tot assimilat i arrelat al país”.

Quant al contingut, les classes podien ser de tres nivells: elemental (3.6.1), mitjà (3.6.2) o superior (3.6.3). Atenent a les característiques del públic, però, es van constituir també grups específics per a infants (3.6.4) i per a persones castellanoparlants (3.6.5). En els apartats següents repassarem aquests cinc nivells.

■ 3.6.1 Elemental

El programa del nivell elemental tenia com a primer objectiu, per una banda, ensenyar a parlar i a escriure, i, per l'altra, depurar l'idioma dels estudiants. El novembre de 1968 la direcció advertia els professors que hi hauria casos en què aquest nivell hauria de partir de zero. El programa corresponent incloïa l'aplicació de les normes ortogràfiques més importants i generals, les regles d'ús de l'apòstrof i del guionet, els pronoms febles, la flexió nominal i verbal (regular i irregular), i la millora de la pronúncia. S'insistia als docents que havien de fer llegir els alumnes, corregir-los la pronúncia i depurar-ne el lèxic, per exemple de formes com *desde luego*, *hasta*, *tenir que* i *pues*. Així mateix, se'ls demanava de transmetre formes genuïnes que substituïssin interferències del castellà (com ara *tastar* en lloc de *provar*).

No obstant això, Bohigas deixava fora d'aquesta depuració alguns barbarismes arrelats perquè —a parer seu— la substitució podia resultar forçada en la varietat col·loquial i perquè “tard o d'hora hauran d'ésser incorporats al diccionari normatiu” (novembre de 1968). Per això, mostrava una visió flexible de la normativa i suggeria als professors que advertissin els alumnes que es tractava de castellanismes “tolerats” que tenien un correlat en la llengua literària.

El mateix període 1967–68 es va impartir el nivell elemental en biblioteques de la capital, com les populars dels districtes IV i IX, de la Dona i de Sant Martí de Provençals, i també en altres municipis de la circumscripció de Barcelona. I es va continuar oferint durant els anys acadèmics següents. El període 1970–71, a la capital se'n van impartir també a la Biblioteca Arús, a les dels districtes VIII i X i a la de Sant Martí de Provençals, i a les localitats d'Arenys, Balsareny, Cabrils, Calella, Canet, Cardedeu, Cerdanyola del Vallès, Cornellà de Llobregat, Esparreguera, Esplugues de Llobregat, Folgueroles, l'Hospitalet de Llobregat, Malgrat de Mar, Manresa, Mollet del Vallès, Navàs, Pineda, el Prat de Llobregat, Roda de Ter, Sallent, Sant Hipòlit de Voltregà, Santa Coloma de Gramenet, Sitges, Súria, Terrassa, Tona, Vic i Vilafranca del Penedès. En edicions posteriors es van continuar oferint cursos d'aquest nivell per tot el territori i la programació estava subjecta a la demanda que hi havia a cada municipi i al perfil dels estudiants.

El pas del grau elemental al mitjà el determinava el mestre del primer nivell d'acord amb la qualificació que l'estudiant havia obtingut a la prova de final de curs. Aquest examen també es podia fer en el moment de la inscripció i els alumnes que el superaven passaven directament al mitjà. Si

l'estudiant superava la prova en acabar el curs, se li podia emetre un document en què es feia constar que havia assistit a les sessions amb aprofitament. A tall d'exemple, a la Biblioteca Popular d'Esparreguera es van fer exàmens a final del període 1968–69 (*Anuario*, 1970: 144).

■ 3.6.2 Mitjà

Una circular de novembre de 1968 establia que els continguts del grau mitjà eren:

[...] ampliar el coneixement de l'ortografia amb el de les excepcions importants, el de la flexió amb les irregularitats d'ús corrent, el coneixement complet de l'ús dels pronoms febles i de les principals faltes de sintaxi (oracions negatives, ús d'adverbis, preposicions i conjuncions, etc.).

El programa del nivell mitjà comprenia aspectes lingüístics més avançats. S'hi consolidaven les regles bàsiques d'ortografia (d'apostrofació, d'accentuació gràfica o d'ús de *b/v*, posem per cas) vistes al nivell elemental i s'ampliaven amb la resta de qüestions, per exemple l'apòstrof entre l'article i el substantiu (*la universitat, l'oncle*). Quant a la gramàtica, també s'avançava. En morfologia nominal es treballaven aspectes com l'article, el gènere i el nombre. En morfologia verbal s'inclouïa la conjugació dels temps simples de verbs com *absoldre*. En sintaxi el temari comprenia l'ús dels pronoms febles, com el de complement acusatiu indeterminat, i les combinacions de pronoms febles del tipus *els hi* i *l'hi* en expressions com *Duia la motxilla buida, i l'hi hem posat tot el menjar que teníem*. I també es va parlar de la unió de pronoms febles amb el verb. Un mètode que s'utilitzava era la traducció al català de combinacions castellanes (*dígaselo*). Pel que fa al lèxic, s'aprofundia en la depuració del llenguatge, que es treballava oferint als estudiants les formes genuïnes corresponents a castellanismes. També s'ensenyava la pràctica de redacció, amb composicions d'una extensió més aviat reduïda (entre 50 i 100 paraules).

A mesura que els alumnes superaven el nivell elemental, els grups de grau mitjà van augmentar i van implantar-se progressivament pel territori. A tall d'exemple, el període 1970–71 es va programar el mitjà a Barcelona (a la Biblioteca Popular de la Dona), Cornellà de Llobregat, el Prat de Llobregat, Esparreguera, Manresa, Mollet del Vallès, Rubí, Sallent, Santa Coloma de Gramenet, Terrassa i Vilafranca del Penedès.

■ 3.6.3 Superior

El nivell superior tenia l'objectiu de preparar per a l'examen oficial de català de la Diputació de Barcelona, que capacitava per a l'ensenyament de la llengua. El programa comprenia qüestions avançades d'ortografia, fonètica, morfologia nominal i verbal, sintaxi i lèxic. Quant a l'ortografia, incloïa regles generals d'accentuació gràfica, els accents greu i agut, els monosíl·labs accentuats gràficament i les excepcions, i la dièresi. De morfologia nominal, repassava l'article determinat, els noms masculins i els femenins, el gènere dels adjectius, el plural de substantius i d'adjectius de diferents terminacions (-a, -ca, -ga, -ça, -ja, -qua, -gua), els mots acabats en vocal accentuada, i en -ç, -s, -x, -tx, -se, -st, -xt, -g i -ig, el plural dels adjectius, els adjectius pronominals o determinatius (demostratius, possessius, numerals cardinals, ordinals partitius, quantitius); els adjectius indefinits (s'hi condemnaven usos incorrectes de *demés*, *varis*, *vàries*), l'adjectiu relatiu i l'adjectiu interrogatiu.

Quant a la morfologia verbal, el programa del nivell superior considerava els models de les conjugacions i, específicament, qüestions com la dièresi (*creï*), que afectaven formes verbals; solucions secundàries com *doler*, *caber* i *caler*, *tindre* i *vindre*, i alguns gerundis, entre altres qüestions. S'hi condemnaven formes incorrectes com l'infinitiu acabat en *-guer* i el gerundi en *-guent*. Del present d'indicatiu, es remarcava la pronúncia errònia dels verbs acabats en *-iar*, els de la tercera conjugació sense increment com *bullir*, els de la segona acabats en *-ldre*, *-ndre*, *-ure*, i els verbs *voler*, *veure*, *conèixer*, *parèixer* i compostos.

El grau superior incidia també en l'imperatiu i l'imperfet d'indicatiu en general i, sobretot, de verbs com *caure*, *creure*, *riure* i *ésser*. S'hi tractava així mateix l'imperfet de subjuntiu i el perfet (en verbs que tenen el present de subjuntiu en *-gui*, com *beure* i *venir*); el passat perifràstic; el participi de passat; el participi en *-ut*; els verbs de la segona conjugació amb participi en *-t/-a* (*absoldre*); el dels verbs en *-ndre* (*romandre*) i *-metre*; el participi en *-rt* (*morir*); el d'*imprimir*, *ésser*, *complaure* i *aparèixer*, i la conjugació d'*absoldre* i *acudir*.

En sintaxi, s'atenien els pronoms febles i la seva posició respecte del verb, i els elements de l'oració. Quant al lèxic, com en els nivells anteriors, es demanava als professors que recuperessin “paraules que [els estudiants] ignor[av]en” i “inculcar-los l'ús de mots i locucions de tradició molt arrelada en el català parlat, que en aquests darrers anys tendeixen a caure lamentablement en desús, amb gran perjudici de l'idioma”, segons indicava una circular de la direcció dels cursos.

El grau superior es va programar des de la posada en marxa de la iniciativa i, durant els primers cursos, va tenir lloc a l'Escola de Bibliotecàries. A partir del període 1970–71 es va oferir també a la Biblioteca A. Julià de Capmany i a la del districte VIII de Barcelona, i posteriorment es va estendre a altres poblacions com Santa Coloma de Gramenet i Vilafranca del Penedès.

■ 3.6.4 Infantil

Des de la implantació, a les classes s'hi van inscriure infants. Per a aquest tipus de públic, es recomanava que les sessions fossin eminentment pràctiques, sobretot fins als deu anys. Com a mètode d'aprenentatge per a aquest nivell es recomanava la pràctica de lectura amb el text *Faristol* (cf. l'apartat 3.5) i el contingut dels programes es decidia en funció dels coneixements dels estudiants.

L'exponent més destacat d'aquest tipus de grup el constitueixen els 216 alumnes que van assistir a les sessions impartides a la Biblioteca Popular del districte IV de Barcelona, procedents de l'escola Pere Vila (cf. l'apartat 3.3.2). Segons l'informe d'aquell període, els alumnes es van repartir en dos grups: un de 133 estudiants, d'entre vuit i onze anys, i un altre de 83, d'entre dotze i quinze. Segons l'*Anuario* de 1968, a la Biblioteca Popular de la Torrassa de l'Hospitalet de Llobregat se'n va programar un amb 49 inscrits entre “niños y niñas, de diez a catorce años” (1969: 303). A Vilafranca del Penedès, com hem esmentat abans (cf. l'apartat 3.3.3), es va oferir un grup per a nens que va tenir lloc al Col·legi Sant Ramon de Penyafort (cf. l'apartat 3.3.3). En l'edició 1968–69 a Arenys de Mar es va reunir el primer curs infantil, amb trenta-tres inscrits. L'*Anuario* de 1969 remarcava que s'havia posat atenció especial a “la lectura en clase, para lo cual cada niño disponía de un libro para leer en voz alta” (1970: 223).

El període següent, 1969–70, a la mateixa Biblioteca del districte IV de Barcelona hi va haver 35 inscrits: dos tenien set anys, vint-i-cinc tenien entre vuit i nou, i la resta, entre deu i dotze. El 1970–71 es van continuar impartint classes per a infants a Barcelona: dos grups al districte IV i també se'n van fer als municipis de Balsareny, Esparreguera, Esplugues de Llobregat, l'Hospitalet de Llobregat (Torrassa), Rubí i Santa Coloma de Gramenet. L'any acadèmic 1971–72 a Terrassa n'hi va haver un que es va fer en un centre escolar, segons una nota de 16 de maig de 1972.

■ 3.6.5 Per a castellanoparlants

La circular de novembre de 1968 adreçada als docents establia que sempre que fos possible calia fer un grup específicament per a alumnes castellanoparlants. Recomanava al professor una cura especial i més dedicació, en aquests casos, als exercicis de lectura i de conversa, i l'atenció només a qüestions elementals de gramàtica. Particularment, demanava:

[...] la màxima flexibilitat amb aquests alumnes i el màxim interès envers ells. Les posicions rígides acostumen a ésser contraproductius i sovint només serveixen per a desencoratjar.

El públic castellanoparlant també va respondre positivament a l'oferta formativa objecte d'estudi. El curs 1969–70 a la Biblioteca del districte IV de Barcelona hi havia 35 alumnes, la meitat dels quals tenien el perfil esmentat. L'*Anuario* de 1969 recull que a Mollet del Vallès es va programar un grup d'aquestes característiques (1970: 272). En l'edició 1970–71 se'n va formar un a Barcelona (a la Biblioteca A. Julià de Capmany), al qual van assistir vint estudiants (*Anuario*, 1971: 88). També se'n van impartir a Esparreguera, l'Hospitalet de Llobregat, Manresa, Rubí i Santa Coloma de Gramenet. L'*Anuario* referit a 1970 recull que a la Biblioteca Janés i Olivé de l'Hospitalet de Llobregat se n'hi van oferir dos per a públic castellanoparlant: un per a joves i un altre per a adults (1971: 194). I fins i tot es va arribar a preparar material per a aquest públic. El 1972, en vista a una reunió de professors, es va anunciar que s'hi exposaria un recull de textos específicament destinats a aquests estudiants. Els materials esmentats van ser aplegats per mestres de l'Associació Rosa Sensat. A l'esmentada Biblioteca Popular A. Julià de Capmany, del districte VIII, es van haver de fer tres grups per a castellanoparlants (dos per a adults i un per a nens) dels set que s'hi van programar el període 1971–72. Aquest tipus d'alumne va anar augmentant progressivament, de manera que el curs 1974–75 va arribar a constituir el 50% del total (*Anuario*, 1975: 72–73).

Com hem vist, en els diferents nivells exposats, els temaris seguien, d'una manera gairebé exclusiva, l'exposició pràctica de la normativa lingüística establerta. En alguns grups es van programar també altres continguts, com va passar en l'edició 1969–70 a la Biblioteca Popular del districte IV, en la qual els estudiants van sentir unes audicions de les varietats lingüístiques del País Valencià, de les Illes Balears i de l'Alguer. L'any acadèmic 1967–68 a la Biblioteca Popular del districte IV de Barcelona es va

presentar la trajectòria “de Pompeu Fabra [...] i alguns alumnes n’han recollit informació als diaris”.

La mateixa figura de Pompeu Fabra, que va ser perseguida i silenciada pel franquisme sobretot per la seva obra, va ser recuperada a propòsit del centenari del seu naixement, el 1968. Amb motiu d’aquesta efemèride, moltes biblioteques populars van organitzar actes, en el marc de les classes de català de la Diputació de Barcelona, com ara conferències i també l’elaboració de guies de lectura. N’és un exemple la intervenció «El valor de l’obra de Pompeu Fabra», que va pronunciar Pere Bohigas a la Biblioteca Popular d’Arenys de Mar el 23 de febrer de 1968.

A mesura que s’anaven consolidant, en els programes hi van entrar altres continguts que no haurien estat generalitzables a l’inici. En el temari d’un dels nivells, elaborat “per al juny de 1975”, hi havia un bloc d’introducció que es dedicava a aspectes històrics, geolèctals i sociolingüístics, i que s’articulava en tres temes. El primer estava dedicat al català en el marc de la Romània i s’hi tractaven aspectes com la formació i la classificació de les llengües romàniques, i els conceptes de *llengua* i *dialecte*. El segon estava orientat al domini lingüístic, i focalitzava l’atenció en el nom de la llengua, l’extensió territorial, la població, les fronteres, la divisió dialectal i els trets dels geolèctes. El tercer tema repassava la figura de Pompeu Fabra i se centrava en la unificació ortogràfica, l’antinormisme, la depuració i la fixació del lèxic, la codificació gramatical i els criteris de la reforma.

■ 3.7 Material bibliogràfic

Durant els primers vuit anys de vigència de les classes de la Diputació de Barcelona, la direcció va anar distribuint periòdicament circulars en què, a més d’altres suggeriments i directrius (cf. l’apartat 3.5), feia recomanacions bibliogràfiques adreçades als professors i als estudiants. S’hi aconsellaven manuals gramaticals i llibres d’exercicis, textos de lectura i obres literàries.

Pel que fa a les gramàtiques, la circular del 18 d’octubre de 1967 incloïa una llista de llibres adreçats als docents: *Curs pràctic de gramàtica catalana* i *Exercicis de gramàtica catalana*, de Jeroni Marvà, i *Signe*, d’Albert Jané (amb la col·laboració de Josep Ibàñez Senserrich, Enric Gual i Maria Eugènia Dalmau), una obra suggerida als estudiants perquè poguessin seguir les explicacions d’ortografia i de gramàtica. Per a l’edició 1969–70 s’hi esmentava la *Gramàtica catalana. Curs elemental*, de Joaquim Rafel, editada per Edhasa. Se’ls recomanava, així mateix, el *Diccionari ortogràfic* de Pompeu Fabra, una obra que, tot i estar exhaurida, s’advertia que podien trobar en

biblioteques populars, “almenys les més antigues”, en referència als exemplars adquirits en el període republicà. També se'ls aconsellava la consulta del *Diccionari general de la llengua catalana*, de Fabra, reeditat el 1966, tot just un any abans de l'inici de les classes objecte d'estudi.

En les directrius de 1969 se'ls suggeria la *Gramàtica catalana* (1956, 31966), de Pompeu Fabra, publicada pòstumament per l'editorial Teide. S'hi afegien *Les principals faltes de gramàtica*, també del mateix autor, amb l'objectiu que els estudiants “s'esforcin a desarrelar de llur llenguatge els usos i construccions vicioses assenyalats en aquesta obra”, i *Introducció a la gramàtica catalana*, també de Pompeu Fabra, en l'edició revisada i ampliada per Ramon Aramon, i publicada per Edicions 62 el 1968. Així mateix, formaven part de la llista *El català i el castellà comparats*, de C. A. Jordana, i *Parlen bé el català, I. Vocabulari d'incorreccions i II. Normes pràctiques*, de Manuel Casanovas, publicats per l'editorial Claret el 1966.

Per als infants, es recomanava l'esmentat *Faristol* (cf. l'apartat 3.5), de Lluís López del Castillo, Pilar Bayés i Josep Tremoleda, i els volums *Català 1* i *Català 2*, de M. Teresa Codina, Josep Maria Cormand —que era professor a la Biblioteca Popular del districte IV—, Fina Rifà i Eulàlia Valeri. Als alumnes no catalanoparlants se'ls remetia a *Primer curso de catalán*, de Roser Latorre, editat també per Barcino; *Català audio-visual*, de Neus Escudé, Antoni Grau, Josep Sucarrats i Pere Vives; textos de català bàsic de l'Escola Rosa Sensat, i *Pràcticas de catalán básico*, de Josep Llobera, que feia de docent a la Biblioteca Popular de Cornellà de Llobregat. Tenim notícia que durant el període 1968–69 es va fer servir *Primeres imatges, primeres paraules*.

En general, la direcció de les classes de català aconsellava les obres de l'Editorial Barcino a les persones interessades a ensenyar-lo i aprendre'l. Com a complement, també se suggeria el llibre de Joan Coromines *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, de l'Editorial Moll. A partir del període 1972–73 s'hi va incorporar una referència d'orientació històrica destinada als adults, *Arrel. Resum d'Història de Catalunya*, d'Oriol Vergés.

Un segon bloc de materials és el que aplegava textos de lectura. A la primera circular, de 1967, s'inclouien aquestes cinc obres: *Estels. Comencem a llegir 2*, d'Àngels Garriga; *Viatge per a aprendre* i *Selecta de lectures*, d'Artur Martorell; *Llibre de lectura*, de Josep Pla, i *Lectures escollides. Textos literaris catalans amb comentaris gramaticals*, seleccionats per Joan Triadú i anotats per Eduard Artells. També s'aconsellaven antologies d'autors com Jacint Verdaguer, Joan Maragall, Josep Carner i Josep Pla. Per als infants, en la circular de desembre de 1972 es recomanava *Gresol. Lectura i llenguatge. Selecció*

de textos, notes i comentaris, de Maria Lluïsa Corominas, Albert Jané, Renée Mathieu i Maria Rosa Rovira, publicat per Spes.

Quant a les obres literàries, l'esmentada circular recomanava vuit referències: *Les presonerades de Tabriz*, de Maria Novell; *El zoo d'en Pitus*, de Sebastià Sorribes; *Sala d'espera*, de Ramon Folch i Camarasa; *Poesia Catalana. S. XX*, a càrrec de Joaquim Molas i Josep Maria Castellet; *El jardí vora la mar*, de Mercè Rodoreda; *Els set pecats capitals*, i *Teatre de la natura* i *Teatre de la ciutat*, d'Antoni Rovira i Virgili.

■ 4 Exàmens

Per a l'avaluació dels coneixements, la Diputació de Barcelona va establir dos tipus de prova: una d'interna, per mesurar els nivells elemental i mitjà (4.1), i una altra d'oficial, que examinava els coneixements superiors per exercir de professor (4.2).

■ 4.1 Elemental i mitjà

El 6 de maig de 1968 el director de l'Escola de Bibliotecàries va demanar per carta al president de la Diputació de Barcelona autorització per fer exàmens dels nivells elemental i mitjà, atès que al final de la primera edició “los profesores encargados de esta enseñanza han preguntado insistentemente a D. Pedro Bohigas, director de estas clases, si deben celebrar exámenes”. Aquesta petició, que comptava amb el vistiplau dels docents i del mateix Bohigas, assenyalava expressament que la superació d'aquesta prova no tindria “efectos académicos y solo tendrá valor como constancia de haber asistido al curso y del grado de aprovechamiento del alumno”.

Els exàmens van ser autoritzats, cosa que sabem per una circular adreçada a tots els professors que suggeria que els fessin tots els estudiants i que deixava “el nivell de la prova a la lliure elecció dels qui hagin donat les classes”. Malgrat aquesta flexibilitat, sabem que es van preparar i distribuir entre els docents models d'examen dels nivells elemental i mitjà, que es podien adaptar a l'alumnat, sense, però, alterar-ne el contingut d'una manera significativa.

Segons un model conservat de l'edició 1969–70, la prova del nivell elemental s'estructurava en nou preguntes. La primera era un dictat de 54 paraules que provenia d'un text de H. C. Andersen, traduït per J. Massó i Ventós. Les instruccions advertien els docents que calia aclarir els significats dels mots *blanets*, *àncora* i *atènyer*, que apareixien al dictat. Les preguntes 2

a 7 plantejaven qüestions de morfologia nominal: (2a) formació de vint plurals; (3a) nom, femení i plural dels colors; (4a) noms de fruites; (5a) derivats; (6a) derivats de deu contraris, i (7a) formació del masculí de sis femenins. Les dues darreres preguntes se centraven en la morfologia verbal: conjugació del present i del pretèrit indefinit de *mirar* i *patir* (8a), i del present d'indicatiu i de subjuntiu de *menjar* (9a).

En el model d'examen elaborat també hi havia una prova oral, que consistia a llegir el dictat. S'hi afegia una traducció d'aquest text al castellà i un altre exercici de traducció del castellà al català. Una altra pregunta demanava la conjugació del present, de l'imperfet i del futur d'indicatiu del verb *anar*, i del futur d'indicatiu i del present de subjuntiu del verb *venir*.

Pel que fa a l'examen del grau mitjà, s'estructurava en set preguntes, si tenim en compte el de l'edició 1969–70. La primera, com a l'elemental, era un dictat, en l'ocasió que ens ocupa, de 84 paraules. Una pregunta (7a) estava dedicada a l'expressió escrita amb el plantejament d'un text, d'entre 50 i 100 mots, com a resposta a una pregunta oberta (“Quina de les vostres lectures us ha interessat més vivament? Raoneu les vostres preferències.”). La 6a plantejava un aspecte de morfologia nominal: l'article. A la morfologia verbal s'hi refeien les preguntes 2a (conjugació dels temps simples del verb *absoldre*) i, amb implicacions sintàctiques, 5a (traducció del castellà al català de combinacions de verb i pronoms febles). Les qüestions 3a i 4a estaven dedicades ja pròpiament a la sintaxi: combinacions de pronoms febles i substitució d'un sintagma per un pronom feble, respectivament.

■ 4.2 Superior: examen oficial

Els exàmens oficials de la Diputació de Barcelona eren de nivell superior i estaven destinats a les persones que volien exercir de mestres, els quals havien de “demostrar suficientes conocimientos para poder dar cursos prácticos de catalán”. Des de 1967 n'hi va haver dues convocatòries per any natural, generalment al juny i a l'octubre.

El primer examen va tenir lloc a la Biblioteca Central (actual Biblioteca de Catalunya) el 8 de juny de 1967. Pensat per a un nivell de “profesor de lenguas vivas”, havia estat precedit per un curset de dos mesos per formar docents (cf. l'apartat 3.2.). A la prova, s'hi van inscriure 394 persones:²⁴ 294

24 En un document no datat de l'Escola de Bibliotecàries, titulat “Examen de catalán”, hi consta que hi va haver 385 matriculats, dels quals cent havien assistit a classe i cinquanta eren bibliotecàries.

(el 74,61%) van acabar els exercicis i 185 (el 46,95%) van aprovar. A partir de 1968 el nombre d'inscrits va baixar notablement: 122 i 124 en el bienni 1968–69, després del qual va tornar a baixar a 84 l'any següent (1970) i a 51 l'altre (1971). Va experimentar una lleugera recuperació amb els 56 inscrits de 1972, però la tendència a la baixa va tornar amb els 33 de 1974.

No es devia fer gaire difusió de la convocatòria d'examen del juny de 1967 –la primera–, tal com reconeixia una nota inserida a la secció «Tertúlia literària» del número 47, de 23 de juny de 1967, del setmanari *Tele/estel*. S'hi avançava que al setembre d'aquell mateix any es faria una segona prova oficial.

Als estudiants que superaven l'examen de nivell superior se'ls expedia un document en què constava la qualificació obtinguda. Un informe de Pere Bohigas explicitava que una bona part dels inscrits s'havia format en els cursos de la JAEC d'Òmnium Cultural i altres posseïen “el título de profesor de catalán de la Generalidad, algunos de los cuales gozan de prestigio como gramáticos y correctores”.

Bohigas donava molta importància a aquests professionals i creia que “la existencia de estos profesores con títulos que sin duda ninguna deben tener validez en la actualidad, no debe ser olvidada por la Diputación, que puede encontrar en ellos personal muy apto para la enseñanza del catalán en sus centros” (21 de juliol de 1967). En unes instruccions referides a la segona convocatòria d'examen de 1967, indicava, com hem avançat (cf. l'apartat 3.4), que les persones que haguessin obtingut un títol de mestre d'aquest idioma de la Generalitat haurien d'estar exemptes de l'esmentada prova:

Entre las personas inscritas al examen hay bastantes que aprobaron los cursos para profesores de catalán de la Generalidad de Cataluña. Estos cursos eran dados por personas competentes y ofrecían la máxima garantía. Parece lógico que aquel examen debería ser considerado válido y por lo tanto las personas que lo hubiesen pasado deberían ser eximidas del examen actual.

A l'examen oficial de la Diputació de Barcelona s'hi va inscriure un nombre important de mestres de català, cosa que “da prestigio a esta prueba”, segons un informe de 30 de juny de 1971. Hi van concórrer també persones amb altres perfils professionals vinculats a la llengua com ara mestres d'escoles oficials i municipals, especialistes en gramàtica o pedagogia, i també estudiosos de l'ensenyament de l'idioma en territoris bilingües.

El tribunal dels exàmens oficials de la Diputació de Barcelona del juny de 1967 estava constituït per Antoni Comas, catedràtic de Llengua i Literatura Catalanes de la Universitat de Barcelona; Josep Maria Casas Homs, secretari de la Delegació de Barcelona del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), i Pere Bohigas, que actuava com a secretari. L'any 1969 s'hi va incorporar Ramon Aramon i Serra, membre de la Secció Filològica de l'IEC, en substitució de Casas. Es va mantenir aquesta composició per a les convocatòries de 1971 a 1975. No obstant això, des del 1971, quan Bohigas es va jubilar, en l'organització de l'examen també hi va intervenir Maria del Carme Illa.

L'esmentat examen oficial tenia tres parts. La primera plantejava la traducció d'un text literari del castellà al català. En una de les edicions va ser un fragment de *La novel·la de don Sandalio, jugador de ajedrez. Un pobre hombre rico*, de Miguel de Unamuno. La segona part de la prova comprenia la resposta a un conjunt de preguntes de contingut gramatical centrades en la morfologia i en la sintaxi. En una mostra conservada es van plantejar sis qüestions: (1) els adjectius indefinits i l'ús correcte de *mateix*, *demés*, etc.; (2) els grups de pronoms febles abans i després del verb; (3) els pronoms febles de complement indirecte; (4) la conjugació dels temps simples del verb *cloure*; (5) les oracions negatives, i (6) l'ús de la preposició *de*. La tercera part de la prova era un exercici de correcció gramatical en diferents oracions com *Ara guanya forces diners* en lloc de *Ara guanya força diners*.

Un altre model d'examen conservat inclou també un exercici de redacció. S'havia proposat com una pregunta oberta i general del tipus "Com jutgeu la vostra època?" però també s'havia arribat a plantejar com un tema de matèria filològica catalana, per exemple, "Què sabeu de la vida i de l'obra de Jacint Verdaguer".

■ 5 Conclusions

Les conclusions d'aquest estudi posen de manifest que les classes i els exàmens organitzats per la Diputació de Barcelona entre 1967 i 1975:

- 1) recollien i, en part, materialitzaven el clam social, intel·lectual i popular a favor de la reinstauració de l'ensenyament de la llengua catalana;
- 2) recuperaven la iniciativa pública d'ensenyar l'idioma propi de Catalunya i permetien l'entrada de l'administració —que n'havia quedat al marge des del 1939 i fins aleshores— en l'organització d'aquestes activitats, fins aquell moment liderades només per la societat civil;

- 3) permetien l'augment quantitatiu de l'oferta en aquesta matèria a la circumscripció de Barcelona;
- 4) bastien un cos de professors de català en què es donava entrada a les bibliotecàries, als docents formats durant la República i als professionals de la llengua amb prestigi reconegut;
- 5) estenien socialment la normativa lingüística del català quan, a causa de la prohibició legal, encara no podia ser present als plans d'estudi oficials;
- 6) introduïen, tanmateix, la llengua catalana com a matèria en la perifèria de plans d'estudis oficials programats en els centres de la Diputació de Barcelona;
- 7) atenien, amb la creació de grups i amb materials pedagògics adequats, l'ensenyament del català d'una manera transversal a la societat: infants, joves i adults; posseïdors de coneixements i novells; autòctons i al·lòctons castellanoparlants, i
- 8) contribuïen a la integració de la població immigrada que havia arribat a Catalunya durant el franquisme, que s'havia concentrat, en bona part, en l'àrea de competència de la Diputació de Barcelona. ■

■ Referències bibliogràfiques

- Badia i Margarit, Antoni Maria (1964): *Llengua i cultura als Països Catalans*, Barcelona: Edicions 62 («El cangur»; 16).
- Benet, Josep (1995): *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliba»; 150).
- Brunot, Ferdinand (1905): *Histoire de la langue française*, Paris: Librairie Armand Colin.
- Burel, Cécile / Rubió, Jordi / Sitjar, Josep (2012): «Los SIG como instrumento para el análisis de las migraciones: el ejemplo del éxodo catalán de 1936», *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea* 10:2, <<https://diacronie.revues.org/2831>> [17.11.2016].
- Casals, Daniel (2007): «La difusió de la codificació fabriana als mitjans de comunicació durant el tardofranquisme. Publicació del curs *Lecciones de catalán para todos* (1969–1975) al diari *El Correo Catalán*», in: Montserrat, Anna / Cubells, Olga (eds.): *Entorn i vigència de l'obra de Fabra. Actes del II*

- Col·loqui Internacional «La Lingüística de Pompeu Fabra»*, Valls: Cossetània Edicions («Col·lecció Antines»; 11), 27–37.
- (2016): «La inquietud social per la llengua catalana durant el tardofranquisme. La secció «El lector opina...» del setmanari *Tele/estel*», in: Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *Sapientiae liber. Libertati sapientes. Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*. Vol. I, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 41–52.
- / Massanell, Mar (2018): «L'ensenyament del català a la ràdio durant el tardofranquisme: *Cursos de catalán* (1969) de Ràdio Barcelona», *Caplletra* 64, 15–41.
- Casanova, Emili (2000) «El model lingüístic del programa radiofònic *De Dalt a Baix* (Ràdio Peninsular de RNE-València, 1974–1977)», in: Creus, Imma / Julià, Joan / Romero, Sílvia (eds.): *Llengua i mitjans de comunicació*, Lleida: Pagès, 215–227.
- Diputació Provincial de Barcelona (1965): *XXV años de paz: realizaciones efectuadas por la Diputación Provincial de Barcelona durante los años 1939–1964*, Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- (1966–1976): *Memoria de la gestión corporativa de la Excelentísima Diputación de Barcelona*, Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- (1966–1976): *Anuario de la Biblioteca Central de Cataluña y de las Populares y Especiales de Barcelona*, Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- (1972): *Diputación Provincial de Barcelona: 21 junio 1967–1972: un lustro de gestión corporativa*, Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- Estivill i Rius, Assumpció (1992): *L'Escola de Bibliotecàries. 1915–1939*, Barcelona: Diputació de Barcelona («Quaderns de treball»; 12).
- (2006): «Una mirada retrospectiva: de l'Escola Superior de Bibliotecàries a la Facultat de Biblioteconomia i Documentació (1915–2005)», *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació* 16, <<http://bid.ub.edu/16estivi.htm>> [8.2.2016].
- (2013): «Les biblioteques populars de Barcelona com a espais de socialització durant el segon franquisme, 1957–1975», *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació* 30, <<http://bid.ub.edu/30/estivill.htm>> [08.02.2016].
- Faulí, Josep (2005): *Els primers 40 anys d'Òmnium Cultural*, Barcelona: Proa.
- Ferrando, Antoni / Nicolás, Miquel (2011): *Història de la llengua catalana*, Barcelona: Pòrtic.

- Ferrer, J. / Pujadas, J. (2006): «Joan Coromines i el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica de Barcelona», *Revista de Catalunya* 220, 53–71.
- Generalitat de Catalunya. Conselleria d'Economia (1937 [1977]): *La divisió territorial de Catalunya*, Barcelona: Publicacions de la Conselleria d'Economia de la Generalitat de Catalunya.
- Nadal, Josep Maria (1992): *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona: Quaderns Crema («Assaig minor»; 6).
- Munté i Vilà, Josep (1996): «Ibàñez Escofet i el català a “Tele/eXprés”», in: Cònsul, Isidor (ed.): *Tísner. Miscel·lània d'homenatge*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliba»; 174), 205–212.
- Sánchez-Pantoja, Albert / Pitarch, Vicent (2009): *El combat per la premsa. Al Vent i Nosaltres els valencians*, Castelló: Universitat Jaume I.
- Segarra, Mila (1998): *Pompeu Fabra. Una biografia*, Barcelona: Empúries («Biblioteca Universal»; 119).
- Solà, Joan (1977): *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística*, Barcelona: Edicions 62 («Llibres a l'abast»; 134).
- Vallverdú, Francesc (1968 [21975]): *L'escriptor català i el problema de la llengua*, Barcelona: Edicions 62 («Llibres a l'abast»; 59).

■ Daniel Casals i Martorell, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Catalana, Edifici B, E-08193 Bellaterra, <Daniel.Casals@uab.cat>.